

Miha Kosi

Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine?

(*Civitas Pettouia, Carnium/Creina* in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku)

(I. del)

Uvod

Že dolgo je znano, da je potrebno pri obravnavanju pojava srednjeveških meščanskih naselbin v slovenskem prostoru upoštevati dvojnost – ne eni strani imamo *primorska, mediteranska mesta*, s specifičnimi razvojnimi izhodišči ter gospodarsko, družbeno ter pravno strukturo, drugačnimi kot pri *celinskih meščanskih naselbinah* Slovenije, ki so imela v razvoju vzporednice predvsem v srednjeevropskem prostoru.¹ V razpravi se omejujem na drugo skupino in probleme začetkov in zgodnjega razvoja mest v celinski Sloveniji.²

Proučevanje slovenskih celinskih srednjeveških mest je bilo pri nas dolgo precej zapostavljeno.³ Že desetletja so minila od nekaterih problemsko zasnovanih in pri tem temeljnih prispevkov Frana Zwittera, Vasilija Melika ali monografij Josipa Žontarja o Kranju, Pavla Blaznika o Škofji Loki in Janka Orožna o Celju.⁴ Še mnogi drugi eminentni slovenski zgodovinarji so se v svojih prispevkih dotaknili problematike srednjeveških mest – da omenim le najbolj zaslužne: Ferdo Gestrin, Sergij Vilfan, Bogo Grafenauer, Jože Mlinarič, Vlado Valenčič, med mlajšimi Darja Mihelič, Peter Štih, Dušan Kos. Imamo precej tematskih zbornikov, posvečenih zgodovini posameznih mest ali trgov,⁵ in skoraj nepregledno množico lokalnih

¹ Gl. Sergij VILFAN, Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria (Binnen- und Küstenstädte im slowenischen Raum), v: *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, Band 4* (Szombathely 1974), str. 125–141; ISTI, Stadt und Adel – Ein Vergleich zwischen Küsten- und Binnenstädten zwischen der oberen Adria und Pannonien, v: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas III, hg. W. RAUSCH (Linz/Donau 1974), str. 63–74.

² Z mediteranskimi mesti, zlasti gospodarsko in socialno problematiko Pirana, se že dlje časa intenzivno ukvarja dr. Darja Mihelič.

³ Novejše izjeme so knjiga dr. Boža OTOREPCA, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem* (Ljubljana 1988), ki sicer prinaša številne koristne podatke za posamezne meščanske naselbine, vendar je njena osnovna in ozko specializirana tematika povsem drugačna, ter objave Borisa Golca, ki se ukvarja z mesti in trgi zlasti v obdobju od 15. do 18. stoletja. Gl. njegovo knjigo *Ormož v stoletjih mestne avtonomije. Posestna, demografska, gospodarska, socialna, etnična in jezikovna podoba mesta ob Dravi 1331–1849* (Ljubljana 2005).

⁴ Fran ZWITTER, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo* (Ljubljana 1929); ISTI, K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, *Zgodovinski časopis (=ZČ)* VI–VII (1952–1953), str. 218–245; Vasilij MELIK, Mesto (civitas) na Slovenskem, *ZČ* 26 (1972), str. 299–316; Josip ŽONTAR, *Zgodovina mesta Kranja* (Ljubljana 1939; ponatis Kranj 1982); Pavle BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)* (Škofja Loka 1973); Janko OROŽEN, *Zgodovina Celja in okolice. I del, Od začetka do leta 1848* (Celje 1971).

⁵ Primeri: *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo* (Ljubljana 1984); *Maribor skozi stoletja. Razprave I* (Maribor 1991); *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav* (Ljubljana 1985); *Novo mesto 1365–1965. Prispevki za zgodovino mesta* (Maribor 1969); *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002, Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta* (Kostanjevica na Krki 2003); *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta* (Krško 1977), *Trg Mokronog skozi stoletja, Zbornik župnije Mokronog 2. zvezek* (Mokronog 2003).

zbornikov, pogosto z značajem periodike, v katerih je mnogo tehtnih prispevkov o problematiki posameznih meščanskih naselbin.⁶ Kljub temu pa v slovenskem zgodovinopisju manjka pomembna komponenta – *načrtno* razvijanje veje stroke (Städtegeschichte, Städteforschung, Stadtgeschichtsforschung; Urban History), ki bi se ukvarjala z najrazličnejšimi vidiki zgodovine mest (Städtewesen). Takšna znanstvena smer, ki je nujno široko interdisciplinarno zastavljena (ekonomska, pravna in socialna zgodovina, arheologija, umetnostna zgodovina, geografija, arhitektura in urbanizem idr.), je, to lahko trdimo, že najmanj celo preteklo stoletje stalnica v stroki v »močnejših« evropskih deželah (v Nemčiji, Avstriji, Švici, Franciji, Angliji, na Poljskem, v Rusiji). S to tematiko se ukvarjajo tudi specializirani inštituti oz. delovne skupine (npr. Institut für vergleichende Städtegeschichte v Münstru, Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadtgeschichtsforschung na Dunaju, Südwestdeutscher Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung). Dejansko ni nobenega objektivnega razloga za zapostavljenost tega področja pri nas, saj je najrazličnejših virov precej. Če smo odkriti, je že kar škandalozno, da monografskega prikaza svoje zgodovine še nimata prestolna Ljubljana ali Maribor. Vsi poskusi so se (žal) ustavili na nivoju »prispevkov za monografijo«. Nasplošno slovenska stroka z vidika zgodovine mest, še zlasti po smrti Sergija Vilfana, enega redkih, ki jo je častno prestavljal v tujini, že dolgo več ali manj caplja na mestu. Dejstvo je, da stroka sploh ne spremlja sodobnih izsledkov na področju proučevanja mest. Ni nam uspel še niti kvaliteten preskok pri nekaterih teoretičnih izhodiščih, ki je bil drugod presežen že vsaj pred pol stoletja. Mesta kot posebna gospodarska, naselbinska in socialna kategorija srednjega veka, s svojimi specifičnimi zakonitostmi razvoja, niso omejen pojav, ki ga lahko zadovoljivo proučujemo v ozkih lokalnih ali regionalnih okvirih. In ravno tu najbolj šepamo. Pokojni Sergij Vilfan je zadel bistvo problema z besedami: »Krajevna zgodovina ... more probleme, zlasti tiste, ki se postavljajo ob starejših obdobjih, uspešno reševati le, če od časa do časa stopi iz svojih ozkih krajevnih okvirov ... in se posluži primerjalne obravnave ... Eno temeljnih vprašanj starejše krajevne zgodovine je vprašanje o tem, kako so nastala mesta ... Reševati ga je treba na eni strani za vsako meščansko naselbino posebej, pa tudi v širših geografskih okvirih ... Dejstvo je, da je takih raziskav za Slovenijo razmeroma malo in da se tudi na plati arheologije ... še ni pokazala posebna vnema za raziskovanje tovrstne problematike ...«. ⁷ Manjka nam celovit primerjalni pristop k proučevanju mest, ki odpira poglede v teme, ki jih praktično nismo niti načeli. Poleg klasičnih vprašanj o pravnem ustroju in razvoju mestne avtonomije ter gospodarskih problemih gre na primer za vprašanja predurbanih naselbin kot zametkov kasnejših mest; vprašanja dejavnikov in pogojev, ki so vplivali na nastanek in

⁶ Npr. *Celjski zbornik* (1951–1997); *Ptujski zbornik I–VI* (1953–1996); *Loški razgledi 1–52* (1954–2005); *Kamniški zbornik I–XVII* (1955–2004); *Kranjski zbornik I–VII* (1970–2000); *Ormož skozi stoletja I–V* (1973–2005); *Goriški letnik 1–29* (1974–2002); *Notranjski listi I–III* (1977–1986); *Zbornik občine Slovenska Bistrica I–II* (1983, 1990); *Radovljiški zbornik I–III* (1992, 1995, 2000); *Koroški zbornik I–III* (1995–2002); *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina I–II* (1995, 1999); *Šaleški razgledi 1–11* (1988–1994); *Zbornik Soboškega muzeja 1–8* (1999–2005).

⁷ Sergij VILFAN, Zgodovina mest med krajevnim in primerjalnim zgodovinopisjem, *Kronika* 25 (1977), str. 157. Prim. oceno za Avstrijo iz leta 1972: Herbert KNITTLER, Stadtgeschichtsforschung in Österreich. Entwicklung, Aufgaben und Probleme, v: *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas II, hg. W. RAUSCH (Linz 1972), str. 379–400, ter Peter JOHANEK, Die österreichische Stadtgeschichtsforschung zur mittelalterlichen Epoche. Leistungen – Defizite – Perspektiven, *Pro civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* 5 (2000), str. 5–22, zlasti 12 sl.; za Tirolsko Oliver AUGÉ, Stadtwerdung in Tirol. Ansätze, Erkenntnisse und Perspektiven vergleichender Stadtgeschichtsforschung, v: *König Kirche Adel. Herrschaftsstrukturen im mittleren Alpenraum und angrenzenden gebieten (6.–13. Jahrhundert)*, hg. R. LOOSE und S. LORENZ (Lana 1999), str. 312 sl.

razvoj urbanega središča na določeni lokaciji; načrtne politike ustanavljanja in razvoja mest v določenem obdobju (motivi, ukrepi mestnih ustanoviteljev); vprašanja različnih funkcij mesta kot centralnega kraja v pokrajini; strateško-vojaškega pomena mesta v srednjeveški družbi; vplivnih območij posameznih meščanskih naselbin in urbanega omrežja (hierarhičnih razmerij med naselbinami znotraj sistema) ipd.

Zaostajanje slovenskega zgodovinopisja na tem področju se odraža tudi v odsotnosti naših prispevkov v nekaterih priznanih mednarodnih publikacijah, ki so bile namenjene prikazu nastajanja in razvoja mest v Srednji oziroma Jugovzhodni Evropi.⁸ Dejstvo je, da nas na področju proučevanja domačih mest že dohajajo tuji strokovnjaki, kar bi moralo delovati spodbudno.⁹ Svetlejša obdobja se nakazuje v proučevanju slovenskih mest in trgov ob koncu srednjega in v zgodnjem novem veku, kjer je dr. Boris Golec z izjemno disertacijo, ki bo, upamo, v bližnji prihodnosti objavljena, postavil nov mejnik na slovenski zgodovinopisni sceni.¹⁰

Teoretična izhodišča

Osnovno izhodišče za naše nadaljnje razglabljanje in enega od pomembnejših problemov v stroki predstavlja terminologija za urbano naselbino, ki se pojavlja v virih. S tem je najtesneje zvezan problem definicije pojava »mesto« v določenem zgodovinskem obdobju. V literaturi pogosto govorimo o nastajanju, *ustanavljanju mest* v visokem in poznem srednjem veku, kot da so se pojavila v nekem trenutku iz nič in gre za popolnoma nov pojav v srednjeveški družbi, brez neposredne povezave z različnimi zgodnejšimi naselbinskimi oblikami neagrarnega značaja. Oziroma govorimo o podelitvi mestnih pravic, s čimer je nastalo novo srednjeveško mesto (priljubljene so obletnice »podelitve mestnih pravic«). Ti pogledi temeljijo na izrazito enostranski opredelitvi naselbine kot mesta zgolj na osnovi pravnih kriterijev. Osnovni kriterij so po tem gledanju mestni privilegiji, »mestne pravice«, ki so podeljene določeni naselbini in jo opredeljujejo za mesto v pravnem smislu (ločeno pravno okrožje, posebno sodstvo, notranja samouprava, gospodarski privilegiji, pravica do obzidja). Takšna privilegirana naselbina je smela nositi naziv mesto – *civitas*, *Stadt*. Ta vidik temelji na principu »brez mestnih pravic ni mesta«, oziroma – podelitev posebnega prava je konstitutivni element mestnega značaja naselbine. Kot je skoraj pred tremi desetletji ocenil znani avstrijski zgodovinar Michael Mitterauer, gre pri takšnem gledanju za izrazito precenjevanje pomena mestnih pravic in posledično za neutemeljeno časovno in prostorsko zožitev problema. Bistvene razvojne faze mest so tako izključene iz področja proučevanja ali odpravljene kot zgolj nekakšne »predoblike«, po drugi strani pa lahko odpadejo celotna območja z drugačnimi oblikami

⁸ Gl. npr. zbornike: *Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas I, hg. W. RAUSCH (Linz 1963); *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert* (kot v op. 7); *Die mittelalterliche Städtebildung im Südöstlichen Europa*, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A/4, hg. H. STOOB (Köln–Wien 1977) – v uvodu je izrecno omenjena odsotnost prispevkov iz Slovenije in Hrvaške.

⁹ Prim. Norbert WEISS, *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI (Graz 2002), z objavo viriv v registih na CD-romu (850 strani).

¹⁰ Boris GOLEC, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*, neobjavljena doktorska disertacija, Filozofska fakulteta (Ljubljana 1999).

meščanskih naselij.¹¹ Pri proučevanju slovenskih mest je izključno pravni kriterij še posebej neprimeren, saj vemo, da nimamo za nobeno našo urbano naselbino, z izjemo Novega mesta, ohranjenega pravnega akta o ustanovitvi s podelitvijo »mestnih pravic«, temveč imamo le prve omembe naselja s terminom *civitas*, ki kaže na že obstoječo urbano naselbino in že dosežen oziroma izoblikovan določen pravni status. To pa nam o samem nastanku in zgodnjem razvoju večine naših meščanskih naselbin ne pove nič!¹² V končni fazi je takšno gledanje pripeljalo celo do še vedno vkoreninjene teze o relativno pozni urbanizaciji današnjega slovenskega ozemlja v primerjavi s sosednjimi deželami, ki je čista špekulacija in nima nobenega tehtnega argumenta. Vzrok je zgolj klavrno stanje zgodnejših virov.

Enostranski pravni vidik opredeljevanja mest, ki se je izoblikoval v 19. stoletju pod vplivom pravne zgodovine in prevladoval še daleč v to stoletje, je v nemškem in avstrijskem zgodovinopisju, v katerega kulturni krog sodi naša tovrstna problematika, že več kot pol stoletja presežen.¹³ Poleg iniciative Maxa Webra iz leta 1921¹⁴ imajo zasluge za to zlasti

¹¹ Michael MITTERAUER, Von der antiken zur mittelalterlichen Stadt, v: ISTI, *Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung*, Monographien zur Geschichte des Mittelalters 21 (Stuttgart 1980), str. 52–67, tukaj 53. Prim. tudi SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 105; STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 18), str. 20 sl.; Fernand VERCAUTEREN, Die europäischen Städte bis zum 11. Jahrhundert, v: *Die Städte Mitteleuropas* (kot v op. 8), str. 13–26, tukaj 14; Eckhard MÜLLER-MERTENS, Frühformen der mittelalterlichen Stadt oder Städte eigener Art im Frühmittelalter? Reflexion auf die fränkisch-deutsche Stadtentwicklung vor der Jahrtausendwende, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 35 (1987), str. 997–1006, zlasti 1001 sl.; za podoben pogled na razvoj angleških mest gl. Susan REYNOLDS, English Towns in a European Context, v: *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, Städteforschung A/43, hg. J. JARNUT, P. JOHANEK (Köln–Weimar–Wien 1998), str. 213.

¹² »Kar zadeva posamezna mesta na Slovenskem, se njihova krajevna zgodovina ... le prerada zadovoljuje s prav tako cenanim kot dvomljivim pripomočkom, kakršne so prve omembe v pisanih virih«. VILFAN, Zgodovina mest (kot v op. 7), str. 157.

¹³ O razvoju definicije mesta in vidikih proučevanja mest v nemški historiografiji gl. izčrpno Alfred HEIT, Die mittelalterliche Städte als begriffliches und definitorisches Problem, *Die alte Stadt. Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege* 5 (1978), str. 350–408; ISTI, Vielfalt der Erscheinung – Einheit des Begriffs? Die Stadtdefinition in der deutschsprachigen Stadtgeschichtsforschung seit dem 18. Jahrhundert, v: *Vierlei Städte. Der Stadtbegriff*, Städteforschung A/61, hg. P. JOHANEK, F.-J. POST (Köln–Weimar–Wien 2004), str. 1–12. Gl. še Alfred HAVERKAMP, Die »frühbürgerliche« Welt im hohen und späteren Mittelalter. Landesgeschichte und Geschichte der städtischen Gesellschaft, *Historische Zeitschrift* 221 (1975), str. 571–602; Heinrich KOLLER, Zur Entwicklung der Stadtgeschichtsforschung im deutschsprachigen Raum, v: *Stadtgeschichtsforschung. Aspekte, Tendenzen, Perspektiven*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XII, hg. F. MAYRHOFER (Linz/Donau 1993), str. 1–18; Gerhard DILCHER, Historiographische Traditionen, Sachprobleme und Fragestellungen der Erforschung der mittelalterlichen Stadt, v: *Stadt und Recht im Mittelalter. La ville et le droit au Moyen Âge*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Band 174 (Göttingen 2003), str. 73–95; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt, v: Karl S. BADER, Gerhard DILCHER, *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa*, Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft (Berlin–Heidelberg–New York 1999), str. 329 sl.

¹⁴ Max WEBER, Die Stadt, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 47 (1920–21), str. 621–772, ponatis poglavja »Begriff und Kategorien« v: *Die Stadt des Mittelalters I. Begriff, Entstehung und Ausbreitung*, Wege der Forschung 243, hg. C. HAASE (Darmstadt 1975), str. 34–59. Gl. še Horst CALLIES, Der Stadtbegriff bei Max Weber, v: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, Teil I*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge Nr. 83, hg. H. JANKUHN et al. (Göttingen 1973), str. 56–60; HEIT, Die mittelalterliche Städte (kot v op. 13), str. 394 sl.; Karl-Ludwig AY, Max Weber über die Stadt, v: *Stadtgeschichtsforschung* (kot v op. 13), str. 69–80; Gerhard DILCHER, Max Webers Stadt und die historische Stadtforschung der Mediävistik, *Historische Zeitschrift* 267 (1998), str. 91–125.

Hektor Ammann,¹⁵ Walter Schlesinger,¹⁶ Carl Haase,¹⁷ Heinz Stoob,¹⁸ Edith Ennen¹⁹ in še nekateri drugi raziskovalci, ki so od 1950-ih letih dalje postavili trdne temelje popolnoma novemu pogledu na problematiko mest. Z novimi spoznanji kot plodom večdesetletnega raziskovalnega dela so v mnogočem nadgradili dotedanje ugotovitve stroke, kot so predstavljene na primer v standardnem delu pravnega zgodovinarja Hansa Planitza iz leta 1954.²⁰ Po novih raziranjih je pojav mesto izrazito kompleksen in ga je potrebno v različnih obdobjih in prostorih definirati z različnimi kriteriji oziroma z več kriteriji naenkrat (tzv. »Kriterienbündel«). Bistveno načelo je, da se mora vsakokratna opredelitev čimbolj približati realnosti in predstavnemu svetu obravnavanega obdobja.²¹ Širino nove perspektive v obravnavanju srednjeveških mest je nakazal Michael Mitterauer, eden prvih, ki je v zgodovino pisje (zlasti medievistiko) vpeljal pojem »centralni kraj« in skušal aplicirati geografsko teorijo o

¹⁵ Hektor AMMANN, Thesen als Grundlage für eine Aussprache über die Stadtwerdung in der deutschen Schweiz und die Theorien über die Entstehung des mittelalterlichen Städtewesens, *Zeitschrift für Schweizerische Geschichte* 10 (1930), str. 527–529. S svojimi »tezami« je imel velik vpliv na proučevanje mest po drugi svetovni vojni. Gl. HEIT, Die mittelalterliche Städte (kot v op. 13), str. 401 sl.

¹⁶ Walter SCHLESINGER je eden prvih, ki je opustil pravno definicijo mesta in začel iskati izvor in začetek srednjeveških mest v obdobju, bistveno starejšem od dobe izoblikovanja posebnega mestnega prava. Glej zlasti njegove razprave Über mitteleuropäische Städtelandschaften der Frühzeit, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 93 (1957), str. 15–42; ter Burg und Stadt, v: *Aus Verfassungs- und Landesgeschichte, Festschrift für Theodor Mayer, Band I* (Lindau–Konstanz 1954), str. 97–150. Obe razpravi ponatisnjeni v: Walter SCHLESINGER, *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters, Band II: Städte und Territorien* (Göttingen 1963), str. 42–67 in 92–147 (v nadaljevanju obe citiram po tej izdaji).

¹⁷ Carl HAASE je postavil nova merila za definiranje srednjeveških mest v razpravi Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen, v: *Westfälische Forschungen* 11 (1958), str. 16–32, ponatis v temeljnem zborniku o tej problematiki *Die Stadt des Mittelalters I* (kot v op. 14), str. 60–94 (v nadaljevanju citiram po tej izdaji).

¹⁸ Heinz STOOB je natančno razdelal kriterije oziroma skupke kriterijev za »kombinirano opredelitev« srednjeveških mest v prispevku Kartographische Möglichkeiten zur Darstellung der Stadtentstehung in Mitteleuropa, besonders zwischen 1450 und 1800, v: *Historische Raumpforschung I*, Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumpforschung und Landesplanung VI, hg. K. BRÜNING (Bremen–Horn 1956), str. 21–76, ponatis v: ISTI, *Forschungen zum Städtewesen in Europa, Band I: Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte, Eine Aufsatzfolge* (Köln–Weimar 1970), str. 15–42 (citiram po tej izdaji).

¹⁹ Njeni dve sintetični in večkrat ponatisnjeni deli na temelju večdesetletnega raziskovalnega dela še do danes nista izgubili na uporabnosti. Edith ENNEN, *Frühgeschichte der europäischen Stadt* (Bonn 1953); ISTA, *Die europäische Stadt des Mittelalters* (Göttingen 1972, ⁴1987).

²⁰ Hans PLANITZ, *Die deutsche Stadt im Mittelalter* (Graz–Köln 1954, Wiesbaden ⁵1997).

²¹ HAASE, Stadtbegriff (kot v op. 17), str. 72 sl., 75 sl.; STOOB, Kartographische (kot v op. 18), str. 22; Gerhard DILCHER, Rechtshistorische Aspekte des Stadtbegriffs, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 12–32, zlasti 13 sl., 27 sl., 32; Herbert JANKUHN, Zusammenfassende Schlußbemerkungen, v: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, Teil II*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge Nr. 84, hg. H. JANKUHN et al. (Göttingen 1974), str. 305–322; HAVERKAMP, Die »frühbürgerliche« Welt (kot v op. 13), str. 582 sl.; Ernst PITZ, *Europäisches Städtewesen und Bürgertum von der Spätantike bis zum hohen Mittelalter* (Darmstadt 1991), str. 11 sl.; Ferdinand OPLL, Das Werden der mittelalterlichen Stadt, v: *Höhepunkte des Mittelalters*, hg. G. SCHEIBELREITER (Darmstadt 2004), str. 123–140, tukaj 123; zbornik *Vielerlei Städte* (kot v op. 13), zlasti prispevek HEIT, Vielfalt der Erscheinung (kot v op. 13), str. 10 sl.; Peter CSENDES, »Decus omne quod oppida poscunt ... hic reperire potes«. Antike Wurzeln mittelalterlicher Städte, v: *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt. Archäologische Aspekte zur Kontinuitätsfrage*, hg. S. FELGENHAUER–SCHMIEDT et al., Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 17 (2001), str. 9–16, tukaj 12 sl.

centralnih krajih Walterja Christallerja v zgodovinsko proučevanje mest.²² Po sodobnejših naziranjih moramo pri opredeljevanju mest upoštevati predvsem prostorski funkcionalni vidik. Mesto je centralno naselje, v katerem so koncentrirane *neagrarne (mestne) funkcije* in je kot tako *središče* širše agrarne okolice oz. določene regije, kateri te dejavnosti služijo. Te funkcije so lahko zelo različne – politično-upravna, vojaško-obrambna, prometna, trgovska, obrtna, sodna, finančna, cerkvena, kulturna, izobraževalna idr. – in glede na čas in prostor nastopajo v različnih oblikah in kombinacijah.²³ Pri tem imata v srednjeveškem obdobju posebno težo trgovina in obrt kot tisti »mestotvorni« neagrarni dejavnosti, ki zaposlujeta največji delež mestnega prebivalstva. Poleg multifunktionalnosti so bistvene značilnosti večja *koncentracija prebivalcev* in posledično *velikost naselbine* ter *gostejša pozidava*.²⁴ Takšno izhodišče daleč presega togi pravno-formalistični pristop in omogoča zlasti obravnavo številnih zgodnejših oblik naselbin mestnega značaja. Za terminološko ločevanje vseh takšnih naselbin od pravno definirane »mesta« visokega in poznega srednjega veka je utemeljena in primerna uporaba izrazov »zgodnjeurbane«, »zgodnje mestne naselbine« (frühstädtische Siedlungen, präurbane Siedlungen) oziroma »zgodnje neagrarne naselbine mestnega značaja«.

Uvodna razjasnitev nam daje proste roke, da tudi pri proučevanju slovenskih srednjeveških mest opustimo ustaljeno časovno izhodišče 12.–13. stoletja in skušamo proučiti eventuelne zgodnejše in precej starejše pojave naselbin mestnega značaja.²⁵ V tem pogledu pri nas pionirska je bila razprava Frana Zwittra iz leta 1952 z naslovom »K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh«,²⁶ ki pa je kljub izredni pronicljivosti razumljivo že zastarela. Poglejmo nekaj splošnih ugotovitev evropske stroke o razvoju mest v zgodnjem srednjem veku, ki so v zadnjih desetletjih v zgodovino pisju doživele velik odmev in se na široko uveljavile.

²² Michael MITTERAUER, Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 58 (1971), str. 433–467 (ponatis v: ISTI, Markt und Stadt (kot v op. 11), str. 22–51, tukaj zlasti 40 sl.); ISTI, Zentralorttheorie und historische Zentralitätsforschung, v: *Bericht über den 19. österreichischen Historikertag in Graz 1992*, Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Historiker u. Geschichtsvereine 28 (Wien 1993), str. 215–222. Gl. še HAVERKAMP, Die »frühbürgerliche« Welt (kot v op. 13), str. 599 sl.; Franz IRSIGLER, Stadt und Umland in der historischen Forschung. Theorien und Konzepte, v: *Bevölkerung, Wirtschaft und Gesellschaft. Stadt-Land-Beziehungen in Deutschland und Frankreich, 14.–19. Jahrhundert*, hg. N. BULST, J. HOOCK, F. IRSIGLER (Trier 1983), str. 13–38, tukaj 17 sl., 26 sl.; Rolf KIESSLING, Die Zentralitätstheorie und andere Modelle zu den Stadt-Land-Verhältnis, v: *Zentren. Ausstrahlung, Einzugsbereich und Anziehungskraft von Städten und Siedlungen zwischen Rhein und Alpen*, hg. H.-J. GILOMEN, M. STERCKEN (Zürich 2001), str. 17–40; zbornika: *Zentralitätsforschung*, hg. P. SCHÖLLER, Wege der Forschung 301 (Darmstadt 1972); *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung*, Städteforschung A/8, hg. E. MEYNEN (Köln–Wien 1979).

²³ Gl. vzorčno zgodovinsko študijo srednjeveških centralnih naselbin na Bavarskem: Klaus FEHN, *Die zentralörtlichen Funktionen früher Zentren in Altbayern. Raumbindende Umlandbeziehungen im bayerisch-österreichischen Altsiedelland von der Spätlatenezeit bis zum Ende des Hochmittelalters* (Wiesbaden 1970), o funkcijah centralnih krajev zlasti 213 sl., 239 sl. Prim. še Wilhelm STÖRMER, Präurbane Siedlungen und zentrale Orte im früh- und hochmittelalterlichen Bayern, v: *Vom Ursprung der Städte in Mitteleuropa. Jubiläumsschrift zur 1200. Wiederkehr der Erstnennung von Linz*, hg. C. ROHR (Linz 1999), str. 103–125.

²⁴ Gl. univerzalno definicijo, ki celo izpušča pravni kriterij, pri Franz IRSIGLER, Was machte eine mittelalterliche Siedlung zur Stadt?, *Universitätsreden 51*, Universität des Saarlandes (Saarbrücken 2003), str. 40 sl. (navedena tudi pri HEIT, Vielfalt der Erscheinung (kot v op. 13), str. 11); OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 123; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 11–12. Prim. še definiciji s poudarkom na neagrarnem funkcijskem vidiku: Susan REYNOLDS, English Towns (kot v op. 11), str. 207 sl.; Karlheinz BLASCHKE, Qualität, Quantität und Raumfunktion als Wesensmerkmale der Stadt vom Mittelalter bis zur Gegenwart, v: ISTI, *Stadtgrundriss und Stadtentwicklung*, Städteforschung A/44, hg. P. JOHANEK (Köln–Weimar–Wien 1997), str. 59–72, zlasti 66 sl.

²⁵ »Razvoj evropske primerjalne zgodovine mest utegne v marsičem pripomoči do bolj življenjskih predstav tudi o sami zgodovini slovenskih mest« (VILFAN, Zgodovina mest (kot v op. 7), str. 157).

²⁶ ZČ VI–VII (1952–1953), str. 218–245.

Neagrarne naselbine mestnega značaja v zgodnjem srednjem veku

Skupna značilnost poselitvene podobe pokrajin, ki so bile nekdaj v sklopu rimskega imperija, je bila ob koncu antičnega obdobja propad dotedaj visoko razvite urbane kulture. Med pestrimi različnimi oblikami naselbin je na prvo mesto je stopala obrambna funkcija – civilna mesta so dobivala obzidja, prebivalstvo se je naseljevalo v vojaške kastele, ki so tako dobivali mestni značaj, ali pa so nastajala nova naselja v obrambno ugodnih legah. Tudi v terminologiji za naselbine so se nekdanje razlike vedno bolj zabrisovale in utrjena naselja najrazličnejšega izvora so pogosto označevali kot *castrum* (utrdba, grad; npr. Piran). Drug pojav pozne antike – da se je na pomembnejša antična mesta oprla cerkvena organizacija – je imel za posledico, da je termin *civitas* (redkeje v istem pomenu *urbs*) v merovinški in karolinški dobi pogosto pomenil star škofijski sedež v nekdanjem antičnem mestu, ki je vsekakor združeval tudi določene neagrarne centralne funkcije (kot npr. istrska škofijska mesta Trst, Koper, Novigrad, Poreč, Pula). Lahko pa je *civitas* nasplošno pomenila naselje na mestu nekdanjega rimskega mesta, pogosto determinirano z ohranjenim obzidjem, kjer je še nadalje v omejenem obsegu potekalo mestno življenje (neagrarne dejavnosti – trgovanje, obrti, uprava, cerkvene dejavnosti idr.) in je kraj imel tako vsaj delno neagrarni značaj. V tem času izraz zasledimo prvenstveno v pokrajinah nekdanjega rimskega imperija in se v vzhodno-frankovski državi vzhodno od Rena in severno od Donave do 9. stoletja skoraj ne pojavlja.²⁷ Do 10. stoletja je termin dobil bolj splošen pomen pomembnejše utrjene naselbine in se je razširil tudi na mnoga druga območja.²⁸

V srednjeevropskem prostoru izven nekdanjega imperija, kjer antičnih zasnov za urbani razvoj ni bilo, je ta potekal drugače. Walter Schlesinger je v svojih temeljnih razpravah prvi prepričljivo prikazal, da je bila bistven element v zgodnji fazi nastajanja neagrarnih naselbin tu povezava z utrjeno naselbino – trdnjavo, gradom, ki jo je označeval germanski izraz *burg*. Tržne naselbine, ki jih zasledimo v zgodnesrednjeveških virih, se v tem območju praviloma pojavljajo poleg gosposkih središč – kraljevih ali plemiških gradov, utrjenih dvorov ter samostanov (Hamburg, Würzburg, Duisburg, Būraburg, Magdeburg, Merseburg, Naumburg, Quedlinburg, Brandenburg, Erfurt, Eichstätt idr.). Ti utrjeni kraji so bili lahko kraljeve ali knežje rezidence, središča grofij, škofij in pražupnij, pribežališča za okoliško prebivalstvo ipd. in tako s svojimi centralnimi funkcijami (upravna, sodna, vojaško-obrambna, prometna, cerkvena ...) pomemben mestotvorni element. Tudi gospodarski moment je bil že v tem zgodnjem času nedvomno močan – ti kraji so bili potrošno in hkrati distribucijsko središče za trgovsko

²⁷ SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 140 sl.; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften (kot v op. 16), str. 42 sl.; ISTI, Der Markt als Frühform der deutschen Stadt, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 264 sl.; Fernand VERCAUTEREN, Die spätantike civitas im frühen Mittelalter, v: *Die Stadt des Mittelalters I* (kot v op. 14), str. 122–138, tukaj 125 sl., 131 sl.; ISTI, Die europäischen Städte (kot v op. 11), str. 13–26, zlasti 16 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 15 sl., 73 sl.; Edith ENNEN, Frühgeschichte der europäischen Stadt – wie ich sie heute sehe, v: ISTA, *Gesammelte Abhandlungen zum europäischen Städtewesen und zur rheinischen Geschichte*, hg. G. DROEGE, K. FEHN et al. (Bonn 1977), str. 259–284, tukaj 262 sl., 265 sl.; ISTA, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 26 sl.; MITTERAUER, Von der antiken (kot v op. 11), str. 58 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 265 sl., 271 sl.; ISTI, Historiographische Traditionen (kot v op. 13), str. 76 sl.; Gerhard KÖBLER, burg und stat – Burg und Stadt?, *Historisches Jahrbuch* 87 (1967), str. 305–325; ISTI, *Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik*, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 61–76; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 124, 126 sl., 129 sl.; Peter JOHANEK, Die Mauer und die Heiligen. Stadtvorstellungen im Mittelalter, v: *Das Bild der Stadt in der Neuzeit: 1400–1800*, hg. W. BEHRINGER, B. ROECK (München 1999), str. 26–38, tukaj 29; CSENDES, Decus (kot v op. 21), str. 11 sl.; PLANITZ, *Die deutsche Stadt* (kot v op. 20), str. 24 sl.; David NICHOLAS, *The Growth of the Medieval City* (New York 1997), str. 10 sl., 17 sl.; MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 303 sl.

²⁸ Gl. spodaj str. 292, 302 sl.

robo tako trgovine na večje razdalje kot proizvodov lokalne produkcije, ki jo za to obdobje vse preveč podcenjujemo.²⁹ Pomemben dejavnik pri tem razvoju je bil zagotovitev miru in pravne zaščite, kar je bilo nujen pogoj za neoviran potek trgovanja in ga je lahko zagotavljala bližina oblastnega oziroma upravnega sedeža.³⁰ Na številne utrjene kraje so se tako navezale pod(pri)grajske neagrane tržno-obrtno naselbine, ki jim lahko pripišemo zgodnji urbani značaj in jih dokazujejo tudi arheološka izkopavanja.³¹ Za razliko od kasnejših srednjeveških mest so bile pogosto neobzidane. S tem naselbinskim razvojem je povezan malo znan in zelo zanimiv semantični razvoj – germanski *burg* je do 8.–9. stoletja dobil pomen negrane (urbane) naselbine in postal sinonim za *civitas* ali *urbs* (redkeje tudi *castrum*, *castellum*) latinskih virov.³²

Živahen avtohtoni razvoj zgodnjih oblik naselbin z mestnim značajem je v zgodnjem srednjem veku potekal tudi med slovanskimi ljudstvi.³³ Zlasti številna arheološka izkopavanja po drugi svetovni vojni na Poljskem, Češkem in v Rusiji so prinesla takorekoč revolucionarna spoznanja o naselbinskih aglomeracijah mestnega značaja. Že iz časa precej pred prihodom švedskih Varjagov, iz 7.–8. stol., izvira vrsta slovanskih naselbin v Rusiji z jasnimi neagrarnimi značajem – z razvitimi obrtnimi dejavnostmi kot npr. kovaštvo, livarstvo, zlatarstvo, lončarstvo, kamnoseštvo, obdelava kosti in lesa ter trgovino tudi z oddaljenimi deželami. V 9.–10. stoletju pa načrtno nastajajo prava zgodnjefevdalna mesta – *gorodi* ruskih zgodnesrednjeveških kronik – kot upravna, vojaška, gospodarska in kulturna središča pripadajočih velikih teritorijev in hkrati obrtno-tržne naselbine tako lokalne kot menjave na večje razdalje (Novgorod, Kijev, Polock, Smolensk, Černigov idr.). Njihov vzpon je vezati

²⁹ Gl. spodaj str. 280 sl.

³⁰ Michael MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität und Stadtentstehung, v: Markt und Stadt (kot v op. 11), (kot v op. 29), str. 184 sl.; JANKUHN, Zusammenfassende (kot v op. 21), str. 316; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 279, 286, 308.

³¹ SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 92 sl., 100 sl., 112 sl.; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften (kot v op. 16), str. 49 sl., 61 sl.; VERCAUTEREN, Die europäischen Städte (kot v op. 11), str. 23 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 65 sl., 74 sl., 123 sl., 226 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 126–127, 130–131, 133–134; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 274 sl., 277 sl., 285, 307 sl.; MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität (kot v op. 30), str. 182 sl.; ISTI, Von der antiken (kot v op. 11), str. 61; JOHANEK, Die Mauer (kot v op. 27), str. 26 sl., 29; CSENDES, Decus (kot v op. 21), str. 11 sl.; JANKUHN, Zusammenfassende (kot v op. 21), str. 317; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 59 sl.; MÜLLER-MERTENS, Frühformen (kot v op. 11), str. 1003 sl.; NICHOLAS, *The Growth* (kot v op. 27), str. 26 sl.

³² KÖBLER, burg und stat (kot v op. 27), str. 307, 313, 316 sl., 323 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 127; JOHANEK, Die Mauer (kot v op. 27), str. 26–27; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 274–275, 307–308; Michael GEBHARDT, Max SILLER, Burg und »Stadt« vom Germanischen bis zum Frühmittelhochdeutschen, v: *Stadt–Burg–Festung. Stadtbefestigung von der Antike bis ins 19. Jahrhundert, Internationale Tagung Glurns 23. bis 25. Juni 1994*, Veröffentlichungen des Innsbrucker Stadtarchivs, Neue Folge 21 (Innsbruck 1994), str. 139–165, zlasti 150 sl. Šele v 12. stoletju je *burg* kot edino nemško oznako za urbano naselbino nadomestil nov izraz *stat*, medtem ko se je beseda *Bürger* za meščana ohranila do danes. Z germansko naselitvijo na območja znotraj meja nekdanjega rimskega imperija se je termin *burg* razširil tudi na mnoge mestne naselbine rimskega izvora (Straßburg, Augsburg, Regensburg, Salzburg) in se prek latinskega *burgus* vsidral z nekoliko spreminjenim pomenom v romanskih jezikih (fra. *bourg*, it. *borgo*).

³³ Gl. zbornike: *Frühgeschichte der europäischen Stadt. Voraussetzungen und Grundlagen*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 44, hg. H. BRACHMANN, J. HERRMANN (Berlin 1991); *Burg–Burgstadt–Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, hg. H. BRACHMANN (Berlin 1995); *European Towns. Their Archaeology and Early History*, ed. M. W. BARLEY (London–New York–San Francisco 1977), zlasti prispevek Witold HENSEL, The Origins of Western and Eastern European Slav Towns, str. 373–390; številni primeri tudi v: *Europas Mitte um 1000. 27. Europarat-sausstellung, Band 1 und 2: Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, hg. A. WIECZOREK, H.-M. HINZ (Stuttgart 2000); PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 70 sl., 118 sl.

predvsem na nastanek Kijevske Rusije v 9. stoletju, čeprav se pogosto navezujejo na starejše slovanske predhodnike. Jedro vseh staroruskih mest je predstavljala utrdba, grad, kot upravno in vojaško središče kneza, kar je prvotno pomenila tudi oznaka *gorod*, ki se je postopno (analogija z razvojem termina *burg* na nemškem ozemlju) razširila na celotni organizem utrdbe in pripadajoče podgrajske obrtno-trgovske (mestne) naselbine. Kot so prikazale arheološke raziskave, so bila podgradja gosto pozidana z večkrat jasno razpoznavno ulično mrežo. V času od konca 10. do srede 12. stoletja sledi faza nastajanja številnih manjših urbanih središč nižje kategorije kot rezultat ekonomskih potreb v večjih agrarnih območjih (vsakdanja menjava in oskrba s kmetijskimi in obrtno-trgovskimi proizvodi). V naslednjem obdobju od srede 12. do srede 13. stoletja sledi pravi bum v načrtnem ustanavljanju mest pod vodstvom posameznih knezov (na območju Rusije več kot 120 novih mest).³⁴

Bogata spoznanja poljske arheologije in z njo povezanih strok po drugi vojni kažejo, da so bili osnova številnih krajev zgodnje poljske zgodovine (Szczecin, Gdańsk, Gniezno, Poznań, Krakov, Wrocław, Opole idr.) gradovi iz 8. ali 9. stoletja, poleg katerih so že zgodaj nastajala tržno-obrtna naselja. Posebej veliko teh zgodnjeurbanih, neredko precej obsežnih naselbin, je bilo ugotovljenih za 10. stoletje, kar sovпада z začetki poljske države pod dinastijo Piastov. V njih so se združevale vojaško-obrambne, rezidenčne, upravne, sodne, cerkvene, prometne in druge funkcije. Najdeno gradivo ne dopušča nobenega dvoma več v obstoj tako lokalnih tržišč kot vključitve v trgovanje na velike razdalje (najdbe vzhodnjaških proizvodov). Zelo dobro je dokazana in dokumentirana obrtna produkcija (kovaške, livarske, steklarske, lončarske, usnjarske delavnice, obdelava jantarja in roževine, krojaštvo). Dodatno potrditev teh ugotovitev nudijo nekateri pisni viri, na primer Ibrahim ibn Jakubov slikoviti opis Prage, Krakova in slovanskih dežel iz druge polovice 10. stoletja, arabski in nemški viri ter številne najdbe zahodnjaških novcev na Poljskem.³⁵ Zelo zanimivo je tudi dejstvo, da mnogi zahodni viri te slovanske naselbine že od 9. stoletja označujejo kot *civitas* oziroma *urbs*.³⁶ Obdobje od srede 11. do 13. stoletja, pred začetkom novih planskih ustanovitev mest po nemškem pravu, pa je za Poljsko splošno čas široko razpredene (ponekod že planske) urbanizacije tudi že na nivoju manjših lokalnih trgov. V mestih so tedaj poleg najrazličnejših obrtnih panog že cvetele izrazito urbane dejavnosti, kot mesarstvo, gostinstvo ipd., v virih so omenjeni stalno naseljeni trgovci in tedenski sejmi.³⁷

Še zlasti pomembne so ugotovitve o naselbinski kulturi zgodnjega srednjega veka na Češkem in Moravskem oziroma ozemlju tedanje moravske države, ki lahko morda nudijo kakšno analogijo razvoju na naših tleh. Arheološka izkopavanja na Moravskem, ki so poteka-

³⁴ Valentin V. SEDOV, Anfänge der Städte bei den Ostslawen und die frühe Geschichte Moskaus, v: *Frühgeschichte der europäischen Stadt* (kot v op. 33), str. 180–190; Herbert LUDAT, Frühformen des Städtewesens in Osteuropa, v: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Vorträge und Forschungen IV* (Sigmaringen 1975), str. 527–553, zlasti 532 sl.; HENSEL, The Origins (kot v op. 33), str. 385 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 219 sl.

³⁵ LUDAT, Frühformen (kot v op. 34), str. 540 sl.; Witold HENSEL, Untersuchungen über die Anfänge der Städte in Polen, v: *Vor- und Frühformen II* (kot v op. 21), str. 176–189; ISTI, The Origins (kot v op. 33), str. 375 sl.; Andrzej WĘDZKI, Die polnische mediävistische Forschung zu Fragen der Genese und Entwicklung der Stadtformen in der Vorlokationszeit (eine Forschungsbilanz), v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 27–35; Zofia KURNATOWSKA, Frühstädtische Entwicklung an den Zentren der Piasten in Großpolen, prav tam, str. 133–148; Lech LECIEJEWICZ, Kaufleute in westslawischen Frühstädten in archäologischer Sicht, prav tam, str. 60–67; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 215 sl.; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 67 sl.

³⁶ SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 142 sl.; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften (kot v op. 16), str. 53 sl.

³⁷ Prim. HENSEL, Untersuchungen (kot v op. 35), str. 185 sl.; ISTI, The Origins (kot v op. 33), str. 384 sl.

la že od 1950-ih let, so prinesla presenetljive ugotovitve.³⁸ Staré Město, Mikulčice, Pohanško in druge so se pokazale kot velike utrjene naselbine z več naselbinskimi jedri, nastalimi okrog osrednjega gradu oziroma gradišča, številnimi cerkvami ter raznovrstnimi razvitimi specializiranimi neagrarnimi dejavnostmi (železarstvo, kovaštvo, lončarstvo, tkalstvo, strojarstvo, kamnoseštvo, sodarstvo, zlatarstvo, obdelava kosti idr.). Te kraji so bili očitno politična, upravna (knežje rezidence), vojaška, cerkvena in obrtno-trgovska središča, vključena tako v trgovino na lokalni ravni kot na velike razdalje. Tudi po številu prebivalcev se jasno razlikujejo od agrarnih naselbin in za Mikulčice, kjer je bilo najverjetneje središče velikomoravske države, domnevajo na višku razvoja v 9. stoletju do 2000 prebivalcev, odkrili pa so tudi temelje 11 cerkva.³⁹ Podobne značilnosti so dokazane tudi na Češkem pri naselbinah, ki so nastale okrog glavnih gradov Přemyslidov v 10. stoletju (Praga idr.). Šlo je za velike naselbinske aglomeracije z več jedri, ki so vsebovale po deset in več cerkva.⁴⁰

Za nas morda še posebej interesantna so odkritja v Nitri na današnjem Slovaškem, prvotnem središču kneza Pribine in kasneje enem pomembnejših velikomoravskih središč vključno s sedežem škofije. Tu je bilo odkrito več naselbinskih jeder s cerkvenimi objekti, med njimi gradišče iz 8. in 9. stoletja, obdano s kamnitim okopom, palisadami in jarkom, znotraj katerega je stala zidana cerkev sv. Martina. Pod njim se je razprostiralo obsežno (60 hektarov) podgradje s tlakovano, 10–12 m široko cesto, ob kateri so bile razporejene železarske, kovaške, ključavničarske, zlatarske, kamnoseške in celo steklopihaške delavnice (v bližini so odkrili štiri glažute in železarske peči). Ena od skupaj petih večjih utrjenih naselbin v nitranskem kompleksu je bila tudi specializirano lončarsko naselje z najdenimi ostanki mnogih lončarskih peči. Agrarne naselbine so stale ločeno od obrtnih. Vsekakor je šlo v celoti za veliko poselitveno aglomeracijo z izstopajočo upravopolitično, vojaško-strateško, gospodarsko in cerkveno funkcijo oziroma jasnim zgodnjim mestnim značajem.⁴¹

Pribina, od 840 frankovski vazalni knez in od leta 847 mejni grof Spodnje Panonije, je stoloval v Blatenskem Kostelu (dan. Zalavár na Madžarskem), kjer je zgradil ugledno prestolnico. V njej je bil sedež salzburškega nadduhovnika kot predstavnika nadškofije za misijonsko ozemlje v Panoniji, nekajkrat jo je obiskal sam salzburški nadškof in kasneje par let

³⁸ »Trditi moremo, da je že doslej pokazalo to izkopavanje povsem novo podobo življenja v velikomoravski dobi. Še posebej, če opazujemo in analiziramo te najdbe na širšem arheološkem ozadju raziskav o prvih etapah začetkov »mest« v Vzhodni Evropi, se že doslej povsem jasno vidi, da se v drugi polovici 9. stoletja življenje teh pokrajin po arheoloških najdbah prav gotovo v precej pogledih bistveno razlikuje od onega, na katerega smo mogli sklepati doslej po pisanih virih.« Bogo GRAFENAUER, Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju, *SAZU, Razprave V I. razreda, Hauptmannov zbornik* (Ljubljana 1966), str. 11.

³⁹ Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ, Zur Frühstädtischen Entwicklung ausgewählter großmährischer Zentren, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 265–273; Luděk GALUŠKA, Staré Město–Uherské Hradiště, v: *Europas Mitte 1* (kot v op. 33), str. 323–326; Lumír POLÁČEK, Burgwälle, Burgen und Burgstädte in Mähren, prav tam, str. 289–292; ISTI, Mikulčice, prav tam, str. 317–322; Jiří MACHÁČEK, Pohanško bei Brěclav, prav tam, str. 330–332; HENSEL, The Origins (kot v op. 33), str. 379 sl.; GRAFENAUER, Slovansko-nemška borba (kot v op. 38), str. 12 sl. (z obsežno navedbo literature); Paola KOROŠEC, Naselbinska struktura Ptuja v slovanskem obdobju zgodnjega srednjega veka s poudarkom na 9. stoletju, v: *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem. Šumijev zbornik* (Ljubljana 1999), 79–85, tukaj 81; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 119–120; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 67; *Lexikon des Mittelalters* (= LM) VI (München 1993), str. 620; LM VII (1995), str. 39; LM VIII (1997), str. 62.

⁴⁰ Tomáš VELÍMSKÝ, Die präurbanen Zentren in Nordwestböhmen auf dem Wege zur Stadt, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 241–255; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 212–213.

⁴¹ Bohuslav CHROPOVSKÝ, Das frühmittelalterliche Nitra, v: *Vor- und Frühformen II* (kot v op. 21), str. 159–175; ISTI, Nitra und Großmähren, v: *Frühgeschichte* (kot v op. 33), str. 131–136; Alexander T. RUTTKAY, Neutra (Nitra) und Zobor, v: *Europas Mitte 2* (kot v op. 33), str. 628–632; ŠTEFANOVIČOVÁ, Zur Frühstädtischen Entwicklung (kot v op. 39), str. 267–268.

v njej kot nadškof deloval tudi slovanski apostol Metod. Postavljena je bila na dobro zavarovanem območju, poseljenem že v rimski dobi, in hkrati z ugodno prometno lego v bližini nekdanjih rimskih cest. Kot poroča salzburški vir »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*«, nastal okrog leta 870, je tu od vsepovsod zbiral in naseljeval ljudi (*Tunc coepit ibi ille habitare et munimen aedificare in quodam nemore et palude Salae fluminis et circumquaque populos congregare ac multum ampliari in terra illa*).⁴² Naselbina, sestavljena iz več utrjenih poselitvenih jeder na otokih,⁴³ ki je v tem viru imenovana izmenično *civitas*, *munimen*, *castrum* in odgovarjajoče nemško tudi *Mosapurc*, je obsegala tri cerkve, za najznamenitejšo »*infra civitatem Priwinae*« je sam salzburški nadškof poslal zidarje, slikarje, kovače in tesarje (*Postmodum vero roganti Priwinae missit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzpurch murarios et pictores, fabros et lignarios*).⁴⁴ Že število cerkva nakazuje določeno koncentracijo prebivalcev v naselbini, ki je imela funkcijo prestolnice Spodnje Panonije. Kot tako jo omenjajo tudi Fuldski anali k letu 896, ko je cesar Arnulf Spodnjo Panonijo z Blatenskim Kostelom (*Pannoniam cum urbe Paludarum*) podelil v upravo knezu Braslavu.⁴⁵ K takšni knežji rezidenci so po analogijah z omenjenimi slovanskimi primeri nedvomno sodile različne obrtne panoge ter redno trgovanje. V takoimenovanem »Arnulfinumu«, privilegiju kralja Arnulfa za salzburško nadškofijo iz okrog leta 890, o katerem podrobneje v nadaljevanju, je bila Salzburgu potrjena med drugim posest »*ad Mosapurch*« vključno z mitnino v naselbini (*cum theloneo in civitate*), kar nedvoumno kaže na trgovsko menjavo, ki je tu potekala.⁴⁶ Na »Grajskem otoku« v Zalaváru so poleg cerkvenih objektov, hiš, ki dokazujejo visoko bivalno kulturo, kašč in drugih gospodarskih objektov odkrili tudi vrsto obrtnih delavnic (depo rogovja ter roževinastih polizdelkov). Žal je bil večji del tega osrednjega rezidenčnega gradišča uničen.⁴⁷ Blatenski Kostel je bil v tej dobi pomembno upravno, vojaško, cerkveno/kulturno in gospodarsko središče, ki ga morda lahko po funkciji, obliki (in velikosti?) primerjamo z omenjenimi velikomoravskimi centralnimi naselbinami ali Nitro. Smatramo ga lahko za zgodnjo obliko urbane naselbine oziroma zgodnje naselje mestnega značaja. Zaradi političnih in gospodarskih povezav z današnjim vzhodnim slovenskim prostorom, zlasti

⁴² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Milko KOS, Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11 (Ljubljana 1936), str. 136; *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Herwig WOLFRAM (Wien–Köln–Graz 1979), str. 53 sl. Prim. Heinz DOPSCH, Die Karolinger und Ottonen, v: *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land, Band I: Vorgeschichte–Alturtum–Mittelalter*, hg. H. DOPSCH (Salzburg 21983), str. 176 sl.; Herwig WOLFRAM, *Salzburg, Bayern, Österrreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Wien–München 1995), str. 311 sl., 322 sl.; Jochen GIESLER, *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen, Teil 2: Historische Interpretation, Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie, Band 1* (Rahden/Westfalen 1997), str. 151 sl., 274 sl.; Bogo GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda II* (Ljubljana 1965), str. 73 sl.

⁴³ O vrednotenju arheoloških odkritij v Blatenskem Kostelu (Zalavár) izčrpno Agnes C. SÓS, *Die slavische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22 (München 1973), str. 93 sl., 111 sl.; krajši povzetek ISTA, Mosaburg–Zalavar im 9. Jahrhundert, *Arheološki vestnik (=AV) XXI–XXII* (1970–1971), str. 81–94, zlasti 88 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 440 sl.; Béla Miklós SZÖKE, Die karolingische Civitas Mosaburg (Zalavár), v: *Europas Mitte I* (kot v op. 33), str. 217–220; Thomas von BOG-YAY, Mosapurc und Zalavár, *Südostforschungen* 14 (1955), str. 349–405.

⁴⁴ *Conversio*, ed. KOS (kot v op. 42), str. 137; *Conversio*, ed. WOLFRAM (kot v op. 42), str. 54–56, 135. Prim. WOLFRAM, *Salzburg* (kot v op. 42), str. 323–325; DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 177; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 440; GRAFENAUER, *Zgodovina II* (kot v op. 42), str. 79–81.

⁴⁵ *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (=Gradivo), Druga knjiga (801–1000)*, ed. Franc KOS (Ljubljana 1906), št. 313.

⁴⁶ Gl. spodaj str. 289 sl.

⁴⁷ SÓS, *Die slavische Bevölkerung* (kot v op. 43), str. 114; SZÖKE, Die karolingische Civitas (kot v op. 43), str. 217.

Ptujem, je poznavanje njegovih značilnosti velikega pomena tudi za proučevanje zgodnje-urbanih oblik pri nas.⁴⁸

Gospodarske osnove zgodnjih neagrarnih naselbin

Trgovina

Poleg obrtne produkcije, ki je bila verjetno v veliki meri namenjena lokalni oziroma regionalni potrošnji, je bistveno podlago za razvoj zgodnjih neagrarnih naselbin mestnega značaja predstavljalo trgovanje – tako lokalno v smislu menjave med proizvodnim centralnim krajem in agrarnim zaledjem kot tudi na večje razdalje. Zgodnjerednjeveška trgovina v Evropi je bila precej bolj razširjena, kot se je dolgo domnevalo. Po novejših znanstvenih spoznanjih, ki so temeljito ovrgla ustaljene predstave o statičnosti in avtarkičnosti tega obdobja, trgovina ni zamrla, temveč se je preoblikovala in prilagodila novim razmeram. Poleg maloštevilnega sloja profesionalnih trgovcev (predvsem Judov) so postala pomemben subjekt v trgovanju zemljiška gospostva, posvetna in cerkvena (samostani, škofije), namesto izključno v redkih v srednji vek preživelih mestih pa je trgovanje potekalo v različnih centralnih krajih – naseljih z ustreznim prometnim položajem in funkcijami: v središčih zemljiških gospostev, župnijskih središčih, samostanskih naselbinah, pristaniščih, vaseh idr. Trgovina je bila že tedaj zelo pestra in je zajemala tako trgovanje na velike razdalje z dragocenejšim (zlasti luksuznim) blagom, kot notranjo regionalno trgovino med različnimi produkcijskimi območji (sol, vino, žito, železo, živina, razni obrtni izdelki) in vsakdanje bližnje trgovanje z življenjskimi potrebščinami (kruh, meso, vino idr.).⁴⁹

Že v merovinški dobi se je v frankovski državi razvila trgovina s slovanskim svetom, kar dokazuje znana omemba trgovca Sama, ki je skupaj z večjo skupino drugih frankovskih trgovcev v letih 623–624 trgoval s Slovani nekje na ozemlju današnje Češke in Moravske in kmalu zatem postal »slovanski kralj« večje plemenske zveze, ki je verjetno zajemala tudi območje kasnejše Karantanije.⁵⁰ Ni razloga za dvom, da se je trgovina podobno razvijala tudi

⁴⁸ Prim. KOROŠEC, *Naselbinska struktura* (kot v op. 39), str. 83.

⁴⁹ Temeljna dela: zbornika *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa III. Der Handel des frühen Mittelalters*, hg. K. DÜWEL, H. JANKUHN et al., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge 150 (Göttingen 1985), zlasti razprava Gerhard DILCHER, *Marktrecht und Kaufmannsrecht im Frühmittelalter*, str. 392–417, tukaj 396 sl., 400; *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa IV. Der Handel der Karolinger- und Vikerzeit*, hg. K. DÜWEL, H. JANKUHN et al., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge 156 (Göttingen 1987), zlasti Peter JOHANEK, *Der fränkische Handel der Karolingerzeit im Spiegel der Schriftquellen*, str. 7–68, tukaj 11 sl., 20, o vrstah trgovine in blaga poglavje V, str. 32–44; Hildegard ADAM, *Das Zollwesen im fränkischen Reich und das spätkarolingische Wirtschaftsleben. Ein Überblick über Zoll, Handel und Verkehr im 9. Jahrhundert*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte Nr. 126 (Stuttgart 1996), str. 161 sl., zlasti 179 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 126 sl. Prim. Miha KOSI, *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem* (Ljubljana 1998), str. 17 sl.

⁵⁰ Gl. Peter JOHANEK, *Der »Außenhandel« des Frankenreiches der Merowingerzeit nach Norden und Osten im Spiegel der Schriftquellen*, v: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr III* (kot v op. 49), str. 214–254, tukaj 245 sl.; Dietrich CLAUDE, *Aspekte des Binnenhandels im Merowingerreich auf Grund der Schriftquellen*, prav tam, str. 9–99, tukaj 44–45, 74–75, 92; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (kot v op. 13), str. 283–284. O problematiki glede Sama in vključitve Karantanije v njegovo zvezo prim. Bogo GRAFENAUER, *Novejša literatura o Samu in njeni problemi*, ZČ IV (1950), str. 151–169.

med predniki Slovencev in langobardsko državo ter bizantinsko Istro. Še bolj se je trgovina razmahnila v karolinški dobi. Iz leta 805 so znani kraji ob vzhodni frankovski meji, kjer se je trgovalo s Slovani – Slovincem najbližje v Lorchu ob Donavi, pri izlivu Aniže – in omenjajo se trgovci, ki so odhajali v dežele Slovanov in Avarov (*qui partibus Sclavorum et Avarorum pergunt*).⁵¹ Zelo značilen je tudi dokument cesarja Ludvika Pobožnega, »Praeceptum negotiatorum« iz leta 828, glede aachenskih »dvornih trgovcev«, v katerem vladar objavlja vsem škofom, opatom, vojvodom, grofom in drugim uradnikom v njegovih deželah, med drugim v *partibus ... Italie ... Retie, Baioarie et Sclaviniae*, da je omenjenim trgovcev podelil razne trgovske privilegije ter kraljevo zaščito.⁵² Očitno je šlo za profesionalne trgovce na velike razdalje, ki so trgovali po frankovski državi, tudi po vzhodnoalpskih deželah. Za kakšno trgovino pa je v pretežni meri šlo v teh časih, izvemo iz znamenitega raffelstettenskega mitninskega reda z začetka 10. stoletja, enega najpomembnejših virov za gospodarsko zgodovino frankovske dobe.⁵³

Ta mitninski red je nastal med letoma 903–906 po ukazu vzhodnofrankovskega kralja Ludvika Otroka in nazorno orisuje gospodarske razmere ob Donavi na območju današnje Zgornje in Spodnje Avstrije pred madžarskimi vpadi. Po Mitterauerjevem mnenju ga lahko smatramo kot reprezentativen dokument za večji del frankovske države.⁵⁴ Na pritožbo bavarskih velikašev zaradi nezakonitega pobiranja mitnin je bila pod vodstvom kraljevih pooblaščenec izvedena v Vzhodni marki »preiskava« in odrejeno, da se ponovno vzpostavi mitninski režim, kakršen je veljal v času kraljev Ludvika Nemškega in Karlmana. Vir dokazuje, da sta bila že v tem času trgovina in promet običajni in razširjeni dejavnosti, za kateri je bil vzpostavljen kompleksen mitninski sistem. Trgovanje v večjem obsegu in z uvoženim blagom je potekalo na točno določenih, od vladarja dovoljenih lokacijah, ki se navajajo kot *legitimus mercatus* (nekatere, npr. Linz, so se kasneje razvile v prava srednjeveška mesta), z dobrinami vsakdanje potrošnje (*victualia, necessaria*) pa na manjših lokalnih trgih (*alia loca*;

⁵¹ *Monumenta Germaniae historica* (=MGH), *Capitularia regum Francorum I*, ed. A. BORETIUS (Hannover 1883), št. 44, str. 122–123; *Magnae Moraviae fontes historici IV. Leges – textus iuridici – supplementa* (Brno 1971), str. 23–24. Prim. JOHANEK, Der fränkische Handel (kot v op. 49), str. 15, 17; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 169 sl.; Christine WARNKE, Der Handel mit Wachs zwischen Ost- und Westeuropa im frühen und hohen Mittelalter, v: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr IV* (kot v op. 49), str. 545–569, tukaj 557–558; Heinrich KOLLER, Die Raffelstetter Zollordnung und die mährischen Zentren, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 283–284.

⁵² MGH, *Formulae Merovingici et Karolini aevi*, ed. K. ZEUMER (Hannover 1886), cap. 37, str. 314 sl.; *Gradivo II*, št. 102. Prim. ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 176; SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 266; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 400 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 283. Med deželami, ki se v dokumentu naštevajo v smeri od zahoda proti vzhodu, *Sclavinia* sledi Bavarski, zato je upravičeno mnenje, da gre za ozemlje slovenskih prednikov v Vzhodnih Alpah oz. Panoniji. Drugi Slovani, kot Čehi, Moravani idr., ne pridejo v poštev, ker niso bili v okviru frankovske države in tam ni bilo državnih uradnikov, katerim je bil dekret namenjen.

⁵³ MGH, *Capitularia regum Francorum II*, ed. A. BORETIUS, V. KRAUSE (Hannover 1897), št. 253, str. 249–252; *Magnae Moraviae fontes historici IV* (kot v op. 51), str. 114–119; *Gradivo II*, št. 341. O okoliščinah nastanka in tradiciji tega izjemnega vira gl. Peter JOHANEK, Die Raffelstetter Zollordnung und das Urkundenwesen der Karolingerzeit, v: *Baiern, Ungarn und Slawen im Donaauraum*, Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 4, hg. W. KATZINGER, G. MARCKHGOTT (Linz/Donau 1991), str. 211–229.

⁵⁴ Izčrpno Michael MITTERAUER, Wirtschaft und Verfassung in der Zollordnung von Raffelstetten, v: ISTI, *Markt und Stadt* (kot v op. 11), str. 235–263; KOLLER, Die Raffelstetter Zollordnung (kot v op. 51), str. 283–295; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 31 sl., 121 sl.; Herbert KNITTLER, Städtewesen, Handel und Gewerbe, v: *Österreich im Hochmittelalter (907–1246)*, Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs, Band 17, hg. A. DRABEK (Wien 1991), str. 475 sl.; STÖRMER, Präurbane Siedlungen (kot v op. 23), str. 122 sl.; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 402 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 284 sl.; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 63–65.

loca mercandi).⁵⁵ Kot posebnega pomena je izrecno izpričan solni trg – *salinarium mercatum*, ki je bil lahko na različnih lokacijah. Najpomembnejše trgovsko blago, na katerega se nanaša tudi največ določil glede plačevanja mitnine, je bila (salzburška) sol, ki so jo vozili z ladjami po Donavi in z vozovi po nekdanji rimski cesti, in je potovala vse do nekega pomembnega velikomoravskega trga (*ad mercatum Morauorum*). Poleg soli se kot trgovska roba omenjajo še konji, sužnji in vosek, ki so prihajali iz slovanskih dežel, ter živila vsakdanje potrošnje (*victualia*), za katerih nakup domačini niso plačevali mitnine. V tržne kraje so prihajali trgovat tako svobodnjaki (*liber homo*), kot sužnji (*servus*) za svoje gospode; domačini – Bavarci in Slovani (*Bawari uel Sclau iustius patrie*), ter tujci – Slovani s Češke in Rusije (?),⁵⁶ Judje in drugi (*Iudei et ceteri mercatores*). Ta enkratni dokument nam posreduje izredno dinamično sliko gospodarskega življenja v zgodnjem srednjem veku: obstoja omrežja tržnih krajev različnih ravni; lokalne oziroma regionalne trgovine (*victualia*, sol) ter trgovine na velike razdalje (Judje, trgovina s sužnji, voskom); raznolikosti in živahnosti transporta (ladje, vozovi, nosači); pestrosti prebivalstva, udeleženega v trgovini; predvsem pa – rednega trgovanja, nevezanega le na periodične sejme, kot sestavine vsakdanjega življenja. Razvidno je tudi, da je ob Donavi potekala že utečena trgovina na velike razdalje med Vzhodom in Zahodno Evropo, v kateri so imeli precejšen delež Judje, zlasti v trgovini s sužnji.⁵⁷

Za današnje slovensko ozemlje za ta čas nimamo nobenih vesti o stalnejših trgovskih tokovih. Za zgodnejše obdobje, 7. in 8. stoletje, lahko računamo na občasne trgovske stike med Slovani ter Furlanijo in Istro v smislu menjave med sosednjimi, a geografsko (produkcijsko) zelo različnimi regijami. Trgovina na velike razdalje čez slovensko ozemlje pa je v tem času malo verjetna. Med Evropo in vzhodnimi deželami tedaj še ni zaslediti obsežnejših kopenskih trgovskih tokov na velike razdalje, dežele ob severnem Jadranu pa so se uspešno oskrbovale z vzhodnjaškim blagom po morju s posredovanjem Bizanca, ki je imel monopol v pomorski trgovini. Promet po kopnem z vzhoda čez naše dežele je verjetno tudi močno onemogočala stalna avarska grožnja na širšem območju Panonije.

Politične razmere so se bistveno spremenile v začetku 9. stoletja, kar je vplivalo tudi na razvoj trgovine in prometa. Zrušenje avarske moči v Panoniji (803) je omogočilo razširitev frankovske države do Donave, tja se je usmeril močan val agrarne kolonizacije ter z njo gospodarski dvig, postopno pokristanjevanje ipd. Poleg frankovske države se je v Panonijo z vzhoda razširila Bolgarija, na severu pa se je pojavila nova močna država Moravska.⁵⁸ Ta

⁵⁵ Da je bilo takšnih tržnih krajev cela vrsta, kažejo formulacije: ... *ubicunque sedere uoluerint et mercatum habere; ... licentiam sedendi et mercandi habeant ... ubicunque voluerint; ... ipsam regionem intrauerint ad emenda uictualia ... ubicunque uoluerint in ipsa regione sine theloneo emant que necessaria sunt; ... locum mercati ipsius transire voluerint per mediam plateam transeant sine ulla constrictione et in aliis locis ipsius regionis emant sine theloneo que potuerint; ... ubicunque iuxta ripam Danubii ... loca mercandi optinuerint ...* V teh krajih je potekalo trgovanje neodvisno od posebnih privilegiranih sejmov. Od trgovskega blaga, ki se je tu prodajalo, kupovalo ali transportiralo po reki in cesti, je bilo potrebno plačati mitnino – *teloneum*.

⁵⁶ *Sclavi ... qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt ...* Glede prvih je dolgo prevladovalo mnenje, da gre za slovanske trgovce iz Rusije. Čeprav je to v tem času že verjetno, je prejkone šlo za Slovane z območja med Donavo in Moravsko v današnji Spodnji Avstriji, ki je v imenu nosilo spomin na nekdanj tam bivajoče germanske Rugijce (gl. Erich ZÖLLNER, *Rugier oder Russen in der Raffelstettener Zollurkunde?*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (=MIÖG) 60 (1952), str. 108–119). Vendar se pri vrsti raziskovalcev še vedno pojavlja mnenje o ruskih trgovcih, kar glede na splošni družbeni in gospodarski razvoj širšega območja v 9. stoletju ni izključeno. Prim. Jadran FERLUGA, *Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert*, v: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr IV* (kot v op. 49), str. 625; WARNKE, *Der Handel mit Wachs* (kot v op. 51), str. 561–562. Drugače KOLLER, *Die Raffelstetter Zollordnung* (kot v op. 51), str. 285.

⁵⁷ Prim. Milena BRAVERMANOVÁ et al., *Der Handel zwischen Ost und West*, v: *Europas Mitte I* (kot v op. 33), str. 136 sl.; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 170–171, 175 sl.

⁵⁸ Prim. György GYÖRFFY, *Der Donaauraum zwischen Bayern, Mähren und Ungarn im 10. Jahrhundert*, v: *Bayern, Ungarn und Slaven im Donaauraum* (kot v op. 53), str. 41 sl.

dinamični politični razvoj je gotovo ustvaril ugodna tla za razvoj prometa, trgovine in drugih medsebojnih stikov. Bolgarija je tvorila povezavo v smeri proti Črnemu morju in Bizancu, frankovska Panonija preko slovenskega ozemlja proti Italiji in ob Donavi proti Zahodni Evropi, Velikomoravska pa skozi Moravska vrata v slovansko Zakarpatje in proti Rusiji. O aktivnih komunikacijah v teh smereh lahko sklepamo na osnovi različnih virov, ki govorijo o dogajanju v drugi polovici 9. stoletja. Omenja se, da so na Moravsko prihajali misijonarji iz Italije, Grčije (Bizanca) in vzhodnofrankovske države, potekali so diplomatski stiki (korespondenca, poslanstva) med moravskim dvorom, Bizancem in Rimom ter med Bolgarijo in vzhodnofrankovsko državo.

Živo se je razvila tudi trgovina. Bolgari so prodajali na Moravsko čnomorsko sol in ta proizvod je bil tako pomemben, da je vzhodnofrankovski kralj Arnulf pred vojno z Moravani leta 892 skušal doseči ustavitev te trgovine⁵⁹ (nedvomno je šlo za ekonomski interes frankovske države, saj so mitnine od prometa in trgovine s salzburško soljo na Moravsko predstavljale pomemben vir dohodkov).⁶⁰ Bolgari so imeli v tem času v svoji oblasti pretežni del pomembne stare rimske ceste (*via militaris*), ki je prečkala Balkan od Konstantinopla skozi Adrianopol (Odrin), Serdiko (Sofijo), Niš in Beograd v Panonijo, in so poleg soli gotovo posredovali v tej smeri proti Moravski še vrsto drugega blaga.⁶¹ Velikomoravska s svojim osrednjim položajem je nedvomno odigrala pomembno posredniško vlogo v trgovini med Vzhodom in Zahodom, kar dokazujejo tudi arheološke najdbe.⁶² Gre za del obsežne trgovine med Azijo in Evropo, katere glavna smer je vodila k Sredozemskemu morju (kjer je prevladoval bizantinski monopol), druga pa od Kaspijskega jezera čez južno Rusijo, za Karpati, čez nizke karpatske prelaze ali skozi Moravska vrata na ozemlje Velikomoravske ter ob Donavi proti zahodu. Konec 9. stoletja je bila ta pot že redno uporabljana, saj jo omenjajo arabski geografi. Eden najzgodnejših, Ibn Chordadbeh (ok. 830–912), omenja, da so v njegovem času judovski trgovci potovali iz Španije preko dežel Frankov in Slovanov proti Kitajski.⁶³ Na to pot se najverjetneje nanaša tudi omemba judovskih trgovcev v raffelstettenskem mitninskem redu, ki dejansko obnavlja že starejši mitninski režim iz časa vladarjev Ludvika Nemškega in Karlmana, torej so morali biti ti trgovci že običajen in reden pojav.⁶⁴ Omenjena kopenska smer je verjetno dobila pomemben impulz, ko so Arabci v prvi tretjini 9. stoletja z zasedbo Krete in invazijo na Sicilijo zmotili povezave preko Sredozemskega morja, v 30-ih letih pa so se pojavili tudi v Jadranu in do konca stoletja hkrati z Neretljani in Hrvati močno ogrožali pomorske komunikacije in ovirali trgovino severnojadranskih in italjskih mest.⁶⁵ Ob teh ugotovitvah se postavlja vprašanje, ali se ni del te trgovine na velike razdalje usmerjal z Velikomoravske, zlasti v času cvetoče Pribinove in Kocljeve kneževine, tudi čez Spodnjo Panonijo in današnje slovensko ozemlje proti Italiji, kar bi bilo v času ogroženosti pomorskih

⁵⁹ *Gradivo II*, št. 304.

⁶⁰ Prim. ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 171; KOLLER, *Die Raffelstetter Zollordnung* (kot v op. 51), str. 291, 293.

⁶¹ FERLUGA, *Der byzantinische Handel* (kot v op. 56), str. 624–625.

⁶² Lumír POLÁČEK, *Der mährische Handel*, v: *Europas Mitte I* (kot v op. 33), str. 146–147; GRAFENAUER, *Slovansko-nemška borba* (kot v op. 38), str. 14, 18; ISTI, *Zgodovina II* (kot v op. 42), str. 64–65.

⁶³ *Magnae Moraviae Fontes Historici III. Diplomata, epistolae, textus historici varii* (Brno 1969), str. 326–329. Prim. Lutz RICHTER–BERNBURG, *Der frühmittelalterliche Handel Nord- und Osteuropas nach islamischen Quellen*, v: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr IV* (kot v op. 49), str. 672–674; WARNKE, *Der Handel mit Wachs* (kot v op. 51), str. 561; .

⁶⁴ Prim. WARNKE, *Der Handel mit Wachs* (kot v op. 51), str. 561–562.

⁶⁵ Gl. Jadran FERLUGA, *Bizanc na Jadranu (6.–13. stoletje)*, ZČ 44 (1990), str. 370–373.

zvez zelo verjetno. Še toliko prej, ker so od moravske meje na Donavi iz nekdanjih rimskih mest (Carnuntum, Aquincum idr.) čez Panonijo proti Ptujju potekale gotovo še uporabne rimske ceste. Živahna tranzitna trgovina, kot jo relativno blizu prikazuje raffelstettenski mitninski red, dovoljuje sklep, da lahko v karolinški dobi do madžarskih vdorov tudi v našem prostoru pričakujemo podobne razmere. Za nasprotno ni nobenih utemeljenih pomislekov.

Madžarska poselitev Panonije in polstoletni vpadi v Srednjo in Zahodno Evropo so nedvomno prekinili dotedanje ustaljene trgovske tokove. Vendar se je trgovina v drugi polovici 10. stoletja hitro obnovila in v trgovske povezave med vzhodom in zahodom so bili že od 60-ih let 10. stoletja vključeni Madžari, kot poročajo tudi pisni viri.⁶⁶

Problem ustanove *mercatus* v zgodnjem srednjem veku

Domnevamo lahko, da so temeljna jedra raznih oblik zgodnesrednjeveške trgovine, kot smo jo prikazali zgoraj, predstavljali pomembnejši centralni kraji. Pestro sliko različnih kategorij centralnih tržnih naselbin prikazuje že raffelstettenski mitninski red pod nazivom *mercatus* (*mercatum*). Bistveno vprašanje za nadaljnjo razpravo je tedanja vsebina tega termina. Če se posvetimo ozemlju frankovske države, kamor je slovensko ozemlje sodilo od 8. oz. začetka 9. stoletja, je očitno, da se je v merovinški in karolinški dobi trgovanje odvijalo tako v pomembnejših naselbinah neagrarnega značaja (*civitates, urbes, Burgen*) kot tudi v številnih drugih krajih.⁶⁷ Že v diplomi kralja Karlmana o oprostitev plačevanja mitnine za samostan St. Denis iz leta 769 so naštetih različni kraji trgovanja – *ubicumque ... tam in civitatis, castellis, vicus, portus, pontis publicis ... vel reliquis marcados ...*⁶⁸ Karel Veliki je 775 oprostil samostan Flavigny mitnine *in civitatibus, marcatis, vicis, villis, pontis, portubus*.⁶⁹ Podobna, v obliki formularja ohranjena diploma Karla Velikega v zvezi s pobiranjem mitnine omenja trgovanje ... *in quascumque portus, civitatis seo mercada ...*⁷⁰ Določilo Karla Plešastega iz leta 861 glede novcev se je nanašalo na postopke kraljevih pooblaščenecv *in civitatibus vel mercatis aliis ...*⁷¹ »*Edictum Pistense*« iz leta 864 v členu v zvezi z denarjem predpostavlja tudi po lastništvu različna tržišča in našteva: ... *in civitatibus et vicis ac villis tam nostris indominicatis quam et in his quae de immunitate sunt vel de comitatibus atque hominum nostrum*.⁷² Listina kralja Ludvika Otroka iz 908 za škofijo Eichstätt pa dovoljuje ustanovitev tržišča s kovnico in mitnico po običaju, kot je veljal v drugih tržnih krajih (*sicut in ceteris mercationum locis mos est*).⁷³

Mercatus – trg je tu jasno označen kot *locus*, kraj, naselje, kjer je potekalo trgovanje. To je nedvoumno formulirano že v »*Capitula de functionibus publicis*« iz leta 821, ki med loka-

⁶⁶ Gyula KRISTÓ, Internationale Wege durch das Karpatenbecken, v: *Europas Mitte 1* (kot v op. 33), str. 139–140.

⁶⁷ Prim. DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 398 sl.; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 183 sl.

⁶⁸ MGH, *Diplomata Karolorum I. Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Großen*, ed. E. MÜHLBACHER (Hannover 1906), št. 46, str. 66.

⁶⁹ Prav tam, št. 96.

⁷⁰ MGH, *Formulae* (kot v op. 52), str. 201 (cap. 36).

⁷¹ MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 271, str. 302.

⁷² MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 273, str. 314 (cap. 8).

⁷³ MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolorum IV. Die Urkunden Zwentibolds und Ludwigs des Kindes*, ed. T. SCHIEFFER (Berlin 1960), št. 58, str. 186.

cijami, kjer je bilo dovoljeno pobirati mitnino, poleg mostov, cest in rečnih pristanov na prvem mestu navaja kraje trgovanja (*in mercatibus ubi communia commertia emuntur ac venundantur*).⁷⁴ Še bolj eksplicitno je to razvidno v rasselstettenskem mitninskem redu – domačim trgovcem ni bilo potrebno plačati mitnine pri tranzitu skozi tržni kraj, in so lahko po sredi ulice potovali brez ovir (*si autem locum mercati ipsius transire voluerint, per mediam plateam transeant sine ulla constrictione*).⁷⁵ Takšni kraji so bili lahko *civitates* kot najbolj eminentna središča, kasteli, pristanišča, vasi ali druga naselja. V frankovski državi so ločili zakonite trge (*mercata legitima, mercata constituta* ali *publica*), ki so bili stari, tradicionalni, »že od nekdaj«, ali pa ustanovljeni s kraljevim dovoljenjem oziroma privilegijem (*per auctoritatem*); na drugi strani pa so obstajali še številni »*sine auctoritate*«. ⁷⁶ Zakoniti trgi so bili pod kraljevo zaščito, trgovanje je bilo urejeno in nadzorovano (npr. nadzor cen, mer in uteži, menjave ali tehtanja denarja, vzdrževanje miru), za kar je bilo potrebno plačevanje pristojbine – mitnine.⁷⁷ Verjetno je bilo prvotno v kraljevi pristojnosti le periodično trgovanje – tedenski in letni sejmi.⁷⁸ Gospodarski temelj stalnim tržnim naseljem pa so predstavljali zlasti *redno, vsakodnevno* ali vsaj tedensko trgovanje, in ne le periodični letni sejmi, ki niso pomenili »mestotvorne« funkcije. Takšna redna prodaja na drobno – npr. kruha, mesa, vina – je bila že v frankovski državi običajen vsakdanji proces in je potekala *per civitates et vicus atque per mercata* (Edictum Pistense, 864).⁷⁹

Večina tržnih krajev je bila nedvomno brez posebnega privilegija o pravici do trga oz. trgovanja. Takšni privilegiji frankovskih kraljev, ki jih zasledimo šele od 9. stoletja, *niso bili pravilo* za nastajanje tržnih krajev, kot je pogosto mnenje, temveč predvsem *izjemna svoboščina*, podeljena v prvi vrsti imunitetnim cerkvenim ustanovam in v manjši meri posvetnim zemljiškim gospodom. Takšen privilegij je običajno dovoljeval trgovanje v kraju, kjer dotedaj legalnega trga ni bilo, in je tako pomenil novo tržišče poleg številnih že obstoječih (in neredko gospodarsko precej pomembnejših), pogosto pa tudi le formalno legaliziral že obstoječe tržišče v določenem kraju. Središča vladarjevega upravnega omrežja – sedeži grofij, kraljevi dvori idr., kjer se je koncentriralo družbeno življenje in z njim trgovanje, seveda niso potrebovala posebnih tržnih privilegijev. To je bilo potrebno le za posamezna (privatna) zemljiška gospostva, kar je bilo pogosto zvezano tudi s podelitvijo imunitetnih pravic. Večinoma zato za najpomembnejša zgodnjerednjevska gospodarska središča nimamo ohranjene podelitve posebnega privilegija in ga najpogosteje sploh ni bilo. Za kompleksen in obsežen proces nastajanja naselbin mestnega značaja so tržni privilegiji le omejenega pomena in se jim v dosedanjem proučevanju te tematike daje dosti prevelika teža. Nenazadnje pomeni obravnava tržnih središč, temelječa izključno na privilegijskih listinah, bistveno

⁷⁴ MGH, *Capitularia I* (kot v op. 51), št. 143, str. 294 (cap. 1).

⁷⁵ MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 253, str. 251.

⁷⁶ MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 273, str. 318 (cap. 19).

⁷⁷ Gl. Friederun HARDT-FRIEDERICH, Markt, Münze und Zoll im ostfränkischen Reich bis zum Ende der Ottonen, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 116 (1980), str. 1–31, tukaj 18 sl.; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 186 sl., 191; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 134; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 399; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 279, 285. O mitnini gl. Miha KOSI, K problemu mitnine v srednjem veku, v: *Gestrinov zbornik*, ur. D. MIHELČ (Ljubljana 1999), str. 247–261.

⁷⁸ Gl. SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 266 sl.; JOHANEK, Der fränkische Handel (kot v op. 49), str. 7–68, zlasti 23 sl.; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 65 sl.

⁷⁹ MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 273, str. 319 (cap. 20); JOHANEK, Der fränkische Handel (kot v op. 49), str. 43; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 185; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 127, 131–132.

metodološko napako, saj se omejuje le na manjši in izjemni del pojava.⁸⁰ Temeljno izhodišče je spoznanje, da je bil *stalni* tržni kraj kot centralna točka menjave dobrin znotraj neke regionalne skupnosti, kot tudi distribucije trgovskega blaga od drugod, že v zgodnjem srednjem veku socialna nuja. *Moneta et mercatus necessaria sunt multitudini populorum undique illuc confluentium, simul etiam monachis et populis ibi commanentibus et habitantibus*, je omenjeno v diplomu cesarja Otona III. iz leta 993 za alzaški samostan Selz.⁸¹ Trg kot takšna nujna komponenta vsakdanjega življenja je v znanstvenem proučevanju vse premalo upoštevana, še zlasti kot eden od bistvenih dejavnikov v kasnejšem razvoju mest. Predvsem nekateri proizvodi so bili stalno potrebni najširšemu krogu populacije in so rabili široko lokalno distribucijo, s tem pa tudi uveljavljeno omrežje stalnih tržnih krajev (sol, železo, vino, živina, kože idr.). Sinonimna uporaba izrazov *mercatum legitimum* in *mercatum salinarium* v rafelstettenskem mitninskem redu je lep primer za to.⁸² Res je, da se dajo takšni kraji tudi arheološko težje dokazati, v pisnih virih pa se sploh redko in najpogosteje pozno omenjajo – a najbolj samoumevne in vsakdanje pojave v virih običajno zasledimo zgolj slučajno.⁸³

Na osnovi zgoraj navedenih virov in izvajanja lahko *mercatus* (*mercatum*) v širokem smislu opredelimo kot pravico do trgovanja oziroma trga v nekem kraju in hkrati kot tržni kraj sam. Nikakor pa ga ne moremo omejiti le na periodični (npr. zgolj letni) sejem.⁸⁴ Izčrpen vpogled v to problematiko nudijo viri 10. in 11. stoletja. V tem času je v nemški državi šele vladarjem iz dinastije Otonov in Salijcev za razliko od Karolingov uspelo resnično uveljaviti »tržni regal«, kraljevo pristojnost nad trgi, kar je pomenilo, da je vsak novoustanovljeni trg (in teoretično tudi že obstoječi) potreboval kraljevo odobritev. Na tej osnovi je nastal tipični otonsko-salijski tržni privilegij (ohranjenih je okrog 250), za katerega je značilna povezanost pravic do trga, mitnine in kovanja denarja.⁸⁵ Šlo je za funkcionalno povezanost treh temelj-

⁸⁰ MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität (kot v op. 30), str. 174 sl.; ISTI, Von der antiken (kot v op. 11), str. 62; HARDT-FRIEDERICH, Markt (kot v op. 77), str. 13 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 312; Walter SCHLESINGER, Vorstufen des Städtewesens im ottonischen Sachsen, v: *Ausgewählte Aufsätze von Walter Schlesinger 1965–1979*, Vorträge und Forschungen XXXIV, hg. H. PATZE, F. SCHWIND (Sigmaringen 1987), str. 403–430, tukaj str. 427, zlasti op. 117; Das Marktproblem im Mittelalter. Referate und Aussprachen auf der dritten Arbeitstagung des Kreises für Stadtgeschichte vom 30. September–3. Oktober 1960 in Konstanz, bearbeitet von Peter SCHÖLLER, *Westfälische Forschungen* 15 (1962), zlasti prispevek Otto FEGER, Märkte und Marktrechte im Bodenseeraum, str. 47–55, tukaj 48 sl., ter diskusija na str. 58 sl., 81 sl.

⁸¹ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2. Die Urkunden Otto des III.* (=DO III), ed. T. SICKEL (München 1980), št. 130. V diplomu Otona I. samostanu St. Gallen iz leta 947 je cesar dovolil v kraju Rorschach ustanovitev trga na prošnjo opata, ker ... *mercatum ibi haberi ad Italiam proficiscentibus vel Romam pergentibus esse commodum et utilitati fratrum sub eius regimine deo militantium nihilominus esse necessarium ...* MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae I. Die Urkunden Konrad I, Heinrich I. und Otto I.* (=DO I), ed. T. SICKEL (München 1980), št. 90. Formulacijo podobne vsebine zasledimo že leta 861 v diplomu Lotarja II. za trg samostana Prüm: ... *quod ipse locus propter mercati et monete longinquitatem non modicum patitur discrimen*. Citat po: ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 181, 187.

⁸² Gl. str. 281–282.

⁸³ MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität (kot v op. 30), str. 176; Walter SCHLESINGER, Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe, v: *Studien zu den Anfängen* (kot v op. 34), str. 350; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften (kot v op. 16), str. 50; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 131, 203.

⁸⁴ *Mercatus* v izključnem smislu sejma, kar je nedvomno preozko, je pri darovnicah 10. in 11. stoletja interpretiral tudi MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 299 sl.

⁸⁵ SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 271 sl.; HARDT-FRIEDERICH, Markt (kot v op. 77), str. 8 sl., seznam na str. 21 sl.; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 187; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 403 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 303, 311–312; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 132; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 135 sl.; Leo SANTIFALLER, *Zur Geschichte der ottonisch-salischen Reichskirchensystems*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 229 (Wien 1964), seznam listin na str. 98 sl.

nih dejavnikov, ki so omogočali trgovanje. Vezanost kovnice na trg je izredno lepo izražena že v diplomu Ludvika Pobožnega za saški samostan Corvey iz leta 833⁸⁶ in kovanje denarja je nedvomno indikator rednega trgovanja v nekem kraju.⁸⁷ Plačilo mitnine – dajatve od trgovskega blaga, pa je predpostavljalo zagotovitev nadzorovanega in urejenega trgovanja. Večina tržnih privilegijev te dobe vsebuje splošno formulo *construendi mercatum*, vezano na določen kraj (*in loco; in villa*) ali na kraj po lastnem izboru prejemnika (*ubicumque sibi placuerat*). Iz virov je očitno, da je bilo prejemniku privilegija prepuščeno, da sam konkretizira vsebino in organizira trgovanje – ustanovi sejme, kovanje denarja, pobiranje mitnine idr.⁸⁸ Vse te dejavnosti so bile pomemben vir dohodka, zato je jasno, da se je gospod, ki si je pridobil pravice do njih, trudil, da bi trgovanje in z njim zvezane aktivnosti potekale čim bolj pogosto oziroma redno. Tudi v interesu vladarja je nedvomno bilo spodbujanje čimboljše in redne oskrbe prebivalstva in privilegij ni vseboval časovne omejitve trgovanja le na periodični sejem. Zato je izključeno, da bi splošna uporaba termina *mercatus* lahko pomenila zgolj letni sejem, temveč najverjetneje občo pravico do rednega trgovanja oziroma vsaj tedenskega sejma.⁸⁹ Kot nekaj izjem, ki potrjujejo pravilo, lahko navedemo redke privilegije, v katerih vladar ob podelitvi eksplicitno časovno opredeli *mercatus*. V listini iz leta 996 je Oton III. nadškofiji v Salzburgu dovolil v naselbini uvesti *mercatum omni die legitimum* – legalno vsakodnevno trgovanje.⁹⁰ Enako pravico do *mercatum omni die legitimum* je istega leta od vladarja prejela škofija v Freisingu.⁹¹ Privilegij Konrada II. za Würzburg iz 1030 je podeljeval pravico do *mercatum cottidianum* in *mercatum annuale* – do vsakodnevnega trgovanja in (posebnega) letnega sejma.⁹² V listini za Besançon iz 1045 pa se omenja pobiranje mitnine od trgovcev na letnem sejmu in ob vsakodnevem trgovanju (*quod exigitur a negociatoribus in annuis et in cottidianis mercatis*).⁹³ Močno lahko dvomimo, da bi splošna formula *mercatus* v drugih listinah lahko pomenila kaj drugega kot splošno pravico do rednega trgovanja, saj se pojavlja tudi pri tako pomembnih upravnih in gospodarskih središčih kot so Magdeburg, Bremen idr.⁹⁴ Še zlasti zato, ker je neposredno povezana z drugimi dejavnostmi, ki so prinašale dohodek – s kovanjem denarja in pobiranjem mitnine, ki nikakor niso bile omejene le na letni sejem. Prve posebne privilegije o tedenskih in letnih sejmih poznamo šele s konca 10. in začetka 11. stoletja. Kot je videti, nastopajo podelitve ali potrditve letnih sejmov pretežno pri

⁸⁶ Ker je tamkajšnjemu območju manjkala trg (*quia locum mercatoris ipsa regio indigebat*), je vladar kot predpogoj ustanovil kovnico (*moneta nostrae auctoritatis publica*). SCHLESINGER, *Der Markt* (kot v op. 27), str. 272; HARDT-FRIEDERICH, *Markt* (kot v op. 77), str. 7; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 187; MITTERAUER, *Jahrmarktkontinuität* (kot v op. 30), str. 185 (op. 121); DILCHER, *Marktrecht* (kot v op. 49), str. 399; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 65.

⁸⁷ Prim. REYNOLDS, *English Towns* (kot v op. 11), str. 209; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 186; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 131.

⁸⁸ Prim. ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 240 sl.

⁸⁹ »Die ottonischen Privilegien zielen weniger auf periodisch stattfindenden Marktverkehr als auf dauerhafte Marktsiedlungen ab«; SCHLESINGER, *Der Markt* (kot v op. 27), str. 280; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (kot v op. 13), str. 316, 321 in op. 199; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 132, 196; PLANITZ, *Die deutsche Stadt* (kot v op. 20), str. 82–83; ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 240 sl. Planitz utemeljeno meni, da prvotno tudi zaradi slabše razvitega transporta točen čas trgovanja ni mogel biti vnaprej določen temveč se je trgovalo kadarkoli ob prihodu trgovcev. Letni sejmij naj bi se razvili šele kasneje.

⁹⁰ DO III, št. 208.

⁹¹ DO III, št. 197.

⁹² MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV. Die Urkunden Konrads II. mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II.* (=DK II), ed. H. BRESSLAU (München 1980), št. 154.

⁹³ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae V. Die Urkunden Heinrichs III.*, ed. H. BRESSLAU, P. KEHR (München 1980), št. 134.

⁹⁴ DO I, št. 301, 307.

pomembnejših upravnih, cerkvenih in gospodarskih središčih cesarstva (že omenjeni Würzburg, Besançon, Bremen,⁹⁵ Metz,⁹⁶ Novara,⁹⁷ Mantova⁹⁸), kjer vsekakor lahko predpostavljamo tudi utečeno vsakdanje trgovanje z življenjskimi potrebščinami, kot je izrecno opredeljeno pri Salzburgu in Freisingu. Znameniti letni sejmi so lahko poživljali ekonomski razvoj tržnih krajev, niso pa bili temeljna »mestotvorna« funkcija, niso omogočali obstoja neagrarne naselbine in so za mestni značaj določenega kraja popolnoma nepomembni.⁹⁹ Pri izrecnih podelitvah tedenskih sejmov pa je drugače. Od konca 10. stoletja, ko se začnejo pojavljati,¹⁰⁰ nastopajo pogosto v povezavi z manjšimi, manj znanimi lokacijami, vendar tudi skupaj s pertinencami mitnino, kovnico, sodstvom, kot pri pomembnejših središčih.¹⁰¹ Tedenski sejem je bil dejansko tista temeljna minimalna koncesija, ki je določenemu tržnemu kraju omogočala neagrarno existenco in razvoj v smeri meščanske naselbine – redno tedensko prodajo oz. nakup potrebščin, s tem zvezano obrtno produkcijo, razvoj določenih »servisnih« dejavnosti (v transportu, gostinstvu ipd.) in posledično oblikovanje skupnosti neagrarnega prebivalstva naselbine. Privilegij za *construendi mercatum*, brez natančnejše opredelitve, torej lahko razumemo le kot podelitev splošne pravice do trgovanja v določenem kraju, ki jo je prejemnik organizacijsko realiziral po potrebah in možnostih.¹⁰² S tedenskim sejmom, če je zadoščal, pri središčih z večjo koncentracijo prebivalstva in dejavnosti pa z vsakdanjim trgovanjem – ki je seveda prinašalo več dohodka. Nedvomno pa ne le enkrat na leto zgolj ob letnem sejmju. Naravna pot razvoja tržnega kraja v smeri stabilne neagrarne naselbine je vodila od tedenskega sejma do vsakodnevnega trgovanja in, šele kot nadgradnje, do letnih sejmov, katerih osnovni namen je bil popolnoma drugačen, ne pa redna oskrba mestnega in okoliškega prebivalstva.¹⁰³

⁹⁵ Leta 1035 sta bila dva letna sejma podeljena Bremnu (DK II, št. 222), čeprav je že z diplomo Otona I. leta 965 dobil pravico do trgovanja, mitnine in kovnice. V tej diplomii se že omenjajo tudi stalno naseljeni trgovci – *negotiatores eiusdem incolae loci* (DO I, št. 307).

⁹⁶ Letni sejem se v Metzju omenja že leta 948 – *censum de mercatu annuali* (DO I, št. 104).

⁹⁷ *MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae III. Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins (=DH II)*, ed. H. BRESSLAU (München 1980), št. 306.

⁹⁸ DO III, št. 255.

⁹⁹ Gl. MITTERAUER, *Jahrmarktcontinuität* (kot v op. 30), str. 173 sl., 191; OPLL, *Das Werden* (kot v op. 21), str. 135; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (kot v op. 13), str. 316 sl., 321; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 65; ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 238, 240 sl.

¹⁰⁰ SCHLESINGER, *Der Markt* (kot v op. 27), str. 280; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 204.

¹⁰¹ Primeri so Allensbach na Švabskem ok. 998 – *mercatum in omni ebdomada in quinta feria* (DO III, št. 280); Wasserbillig, last samostana sv. Maximina iz Trierja ok. 1000 – *mercatum per omnes semper ebdomadas in feria quinta* (DO III, št. 364); Weinheim na Frankovskem leta 1000 – *mercatum semper in omni quarta feria* (DO III, št. 372); Andlau v Alzaciji 1004 – *mercatum ... qualibet quarta feria* (DH II, št. 79); Oppenheim na Frankovskem 1008 – *mercatum in omni sabbatorum die* (DH II, št. 187); Prüm v Porenju 1016 – *mercatumque publicum ... annuale scilicet et ebdomadale* (DH II, št. 358); Hornu v Hennegau 1018 – *omni quarta feria mercatum esse* (DH II, št. 386); Wolfsanger na Frankovskem 1019 – *omni die sabbati mercatum constituimus* (DH II, št. 412), Donauwörth na Bavarskem 1030 – *licentiam habendi mercatum ... tamen omni sabbato negociandi ... insuper augmentamus eidem annuale mercatum per tres dies continuos* (DK II, št. 144).

¹⁰² Prim. ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 241.

¹⁰³ Lep primer takega razvoja zgodnjega urbanega središča je Freising, ki je od cesarja Otona III. že leta 996 dobil pravico do vsakdanjega trgovanja, šele od Konrada III. leta 1140 pa privilegij za letni sejem. Freising je bil tedaj že dolgo obstoječa neagrarna naselbina, v virih imenovana *civitas*, ki je 1159 še z novim obzidjem združila različna naselbinska jedra v enoten naselbinski organizem. Gl. Heinz DOPSCH, *Zur topographischen, rechtlichen und gesellschaftlichen Struktur bayerischer Bischofsstädte. Regensburg, Salzburg, Passau und Freising im Vergleich, v: Vom Ursprung der Städte* (kot v op. 23), str. 61–102, tukaj 75 sl., 88 sl., 93; Rudolf SCHIEFFER, *Das Freisinger Marktprivileg vom 22. Mai 996, v: Freising als Bürgerstadt. Festschrift zur Tausendjahrfeier*, hg. H. GLASER, *Sammelblatt des Historischen Vereins Freising 35* (Regensburg 1996), str. 17–28.

Civitas Pettouia

Ali lahko po vsem dosedaj povedanem dvomimo, da so v zgodnjem srednjem veku, v karolinškem in zlasti otonskem obdobju, na današnjem slovenskem ozemlju obstojali podobni centralni kraji neagrarnega značaja, kot jih v vseh srednjeevropskih deželah prikazujejo številni viri. Če so obstojali, katere bi lahko posebej izpostavili in zakaj?

Osrednja, najpomembnejša in najbolj dokumentirana lokacija te dobe na Slovenskem je nedvomno Ptuj. Za razumevanje njegove vloge in njegovo nadaljnjo zgodovino je bistvenega pomena darovnica kralja Arnulfa z letnico 890 (takoimenovani Arnulfinum), ki je sicer falsifikat iz časa okrog 970–977, oziroma pred letom 982.¹⁰⁴ S to listino naj bi Arnulf potrdil Salzburgu celotno nadškofijsko posest na Salzburškem, v Avstriji, Panoniji in Karantaniji, ki so mu jo podelili njegovi predniki in delno on sam in je zelo podrobno poimensko naštet. Skoraj identični tekst dokumenta je nadškofiji leta 977, in skrajšano varianto leta 982, potrdil cesar Oton II.¹⁰⁵ Salzburgu je bila med ostalim potrjena posest na Ptuj: ... *ad Pettouiam ... duas partes civitatis, cum bannis theloneis et ponte ...* Torej dva dela »mesta«, *bannum*, mitnine in most, Arnulf pa je k temu dodal še tretji del »mesta« (*tertiam partem civitatis*). Glavna tema razprav okrog falsificirane listine je že dolgo vprašanje, ali je Salzburg res pridobil Ptuj že v karolinški dobi.¹⁰⁶ Na tem mestu pa želim opozoriti zlasti na nekatere indice, ki kažejo, da ponarejeni Arnulfinum kot vsebinski konglomerat po eni strani prikazuje politične in gospodarske razmere v Panoniji v karolinški dobi do madžarske zasedbe (ok. 899–900) in osvetljuje položaj in vlogo Ptuja v tistem času, po drugi strani pa je kot falsifikat tudi rezultat dobe, v kateri je nastal, ko je Salzburg znova uveljavil svoje pravice do posesti v jugovzhodnem mejnem območju države.

Kot predloga ponarejeni Arnulfovi listini je služila v originalu ohranjena diploma Ludvika Nemškega iz leta 860, s katero je nadškofiji potrdil in podelil vrsto dvorov v podonavskem, vzhodnoalpskem in panonskem prostoru.¹⁰⁷ Ta seznam salzburških posesti je tvoril osnovo Arnulfinuma, bil pa je še bistveno razširjen. Precejšen del posestnega sklopa Salzburga, kot ga prikazuje falsifikat, je torej nadškofija dokazano dobila od Karolingov v 9. stoletju.¹⁰⁸ Vendar v tej skupini še ni Ptuja, ki se pojavi šele v ponarejenem Arnulfinumu. Po-

¹⁰⁴ MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum III. Die Urkunden Arnolfs* (=DArn), ed. P. KEHR (Berlin 1940), št. 184; *Salzburger Urkundenbuch, II. Band: Urkunden von 790–1199* (=SUB II), ed. W. HAUTHALER, F. MARTIN (Salzburg 1916), št. 34; *Gradivo* II, št. 296.

¹⁰⁵ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae III/1. Die Urkunden Otto des II.* (=DO II), ed. T. SICKEL, (München 1980), št. 165, 275; SUB II, št. 57, 58; *Gradivo* II, št. 460, 473.

¹⁰⁶ O zapletenem vprašanju falsifikata gl. Heinrich KOLLER, König Arnolfs großes Privileg für Salzburg, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 109 (1969), str. 65–75; Peter ŠTIH, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko–madžarske meje v današnji Sloveniji, *ZČ* 50 (1996), str. 535–544, tukaj 539 sl.; Bogo GRAFENAUER, Ptuj v srednjem veku, *ZČ* XXV (1970), str. 159 sl. Koller je prišel celo do ugotovitve, da naj bi bila potrditev Arnulfinuma s strani Otona II. iz 977 falsifikat iz 11. stoletja, kot tudi danes ohranjeni (drugi) Arnulfinum naj bi nastal šele v 11. stoletju. Obstoj starejšega, domnevno izgubljenega Arnulfinuma, pa dokazuje avtentična potrdilna listina Otona II. iz leta 982, ki ga kot *preceptum Arnolfi regis* tudi izrecno omenja in je *terminus ante quem* za njegov nastanek (gl. str. 302).

¹⁰⁷ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae ex stirpe Karolinorum I. Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngern* (=DLD), ed. P. KEHR (Berlin 1934), št. 102; SUB II, št. 21; *Gradivo* II, št. 172. Prim. DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 179 sl.

¹⁰⁸ Za nekatere kraje iz Arnulfinuma je tudi z drugimi viri potrjeno darovanje kralja Arnulfa. Gl. SUB II, št. 35 b; *Gradivo* II, št. 297. Zanimivo je tudi, da so npr. v Melku pristojnosti Salzburga v Arnulfinumu manjše, kot so jim bile podeljene z darovnico 860. To bi kazalo na prikaz nekega realnega stanja, ki celo ni bil v korist nadškofije, in je eden od argumentov za verodostojnost navedb v ponarejeni Arnulfovi diplomii. Prim. Michael MITTERAUER, *Zollfreiheit und Marktbereich*, Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich XIX (Wien 1969), str. 64–65.

drobna analiza vsebine listine, ki je v dosedanji razpravi okrog paleografskih in diplomatičnih značilnosti dokumenta ostala preveč ob strani, pripelje do nekaterih zanimivih ugotovitev. V dokumentu je bila Salzburgu potrjena številna posest v Panoniji, ki je bila v času nastanka falsifikata, v drugi polovici 10. stoletja, že dolgo pod gospodstvom Madžarov. Te posesti so natančno opisane – z navedenimi dvori, polji, vinogradi, travniki, pašniki, gozdovi, ribniki, ponekod s številom hub, drugje z mitnino ali s poimensko naštetimi cerkvami z desetino idr. Salzburg si je s falsifikatom očitno skušal zagotoviti pravico nad nekimi realnimi posestmi in koristmi, s katerimi je bil zelo podrobno seznanjen. Od kod tako natančni podatki za posamezne lokacije? Ker so bile te posesti ob nastanku falsifikata *de facto* izgubljene zaradi madžarske zasedbe, lahko utemeljeno domnevamo, da je bil Salzburg z njimi pred madžarskim vdorom na nek način tesno povezan oziroma z njimi seznanjen. Vir *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (ok. leta 870) vsekakor dokazuje izredno intenzivne cerkvene in posestne povezave Salzburga s Panonijo v 9. stoletju. Dejansko večino panonskih lokacij Arnulfinuma, izvzemši Ptuj, Blatenski Kostel in Pécs (*ad Quinque aecclesias*), najdemo že v darovnici Ludvika Nemškega za Salzburg iz 860, vendar z zelo kratkimi poimenskimi navedbami. Ostale tri so prišle v posest nadškofije po tem letu. Gre za tri od redkih gospodarskih/cerkvenih središč, pri katerih Arnulfinum omenja tudi mitnino, in je šlo očitno za pomembnejše centralne kraje. Leta 860 so bila še v pristojnosti kneza Pribine oz. kasneje Koclja. V posest Salzburga so ta središča (oz. določene koristi v njih) verjetno prišla po Kocljevem padcu 874 in pred 890, ko je v Arnulfinumu navedeno, da so jih podelili nadškofiji že Arnulfovi predniki.¹⁰⁹ Tudi te tri lokacije lahko z veliko verjetnostjo vključujemo v sklop ostalih panonskih posesti, ki jih je Salzburg pridobil že od Karolingov v 9. stoletju.¹¹⁰

Četudi so bili nekateri ugledni strokovnjaki na osnovi diplomatičnih in paleografskih raziskav Arnulfinuma mnenja, da ni obstajala pristna Arnulfova listina, ki bi potrjevala salzburško posest, kljub vsemu kaže, da je nadškofija večino navedenih krajev pridobila in posedovala že v karolinški dobi v 9. stoletju in je morda potrdilna listina celo resnično obstajala.¹¹¹ Veliko stopnjo verjetnosti lahko pripišemo obširnim in podrobnim orisom gospodarskih razmer pri posameznih lokacijah, ki jih nikakor ne moremo povezovati s časom nastanka falsifikata v 10. stoletju. K verodostojnosti pasusa o Ptujju prispeva zlasti pridržek glede posesti, ki je bila pridržana drugemu lastniku, kar nadškofiji ni bilo v korist in ni v skladu z osnovnim namenom falsifikatorjev. Ta pridržek je moral biti precej star in v času nastanka dokumenta (pred 982) že brezpredmeten, sicer bi ga lahko izpustili. Očitno je tudi izhajal iz neke verodostojne predloge 9. stoletja.¹¹² Vsebina Arnulfinuma, vsaj kar zadeva panonske lokacije, se lahko nanaša le na karolinško dobo, kajti prosperiteto celotne regije,

¹⁰⁹ Gl. DOPSCH, *Die Karolinger* (kot v op. 42), str. 176 sl.; MILKO KOS, *Urbarji salzburške nadškofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, Viri za zgodovino Slovencev I (Ljubljana 1939), str. 7; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 151 sl. (zlasti op. 958), 274 sl., 325. Na neposredno povezavo Ptujja s Kocljevim padcem naj bi kazala v Arnulfinumu omemba »Karantanca«, ki je izgubil del mesta zaradi veleizdaje, vendar ta teza nima trdnih argumentov. Gl. ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 539–541; GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 166; Jürgen SYDOW, *Anfänge des Städtewesens in Bayern und Österreich*, v: *Die Städte Mitteleuropas* (kot v op. 8), str. 69.

¹¹⁰ Sporna lokacija bi lahko bila le Blatenski Kostel, za katerega vemo, da ga je cesar Arnulf skupaj s Panonijo leta 896 prepustil v upravo knezu Braslavu (*Gradivo* II, št. 313). Vendar je šlo tedaj za izjemne razmere po prvih hudih madžarskih pustošenjih, ko je šlo za obstoj frankovske oblasti v Panoniji in je vladar skušal s tem ukrepom rešiti provinco. Predhodna podelitev določenih pravic Salzburgu s tem še ni izključena. Salzburg je namreč z Arnulfinumom dobil v Blatenskem Kostelu potrjeno le opatijo sv. Adriana ter podeljene mitnino in dohodke od kraljevih dvorov.

¹¹¹ Precizni in kritični Koller po podrobni analizi Arnulfinuma kljub vsemu ne dvomi, da je večino posesti, ki leta 860 še ni bila v rokah nadškofije, Salzburgu podelil Arnulf, in meni, da je bila v zvezi s tem 890 izstavljena velika potrdilna listina. KOLLER, König (kot v op. 106), str. 70, 73, 75.

¹¹² Prim. ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 540.

kot jo podrobno kaže dokument, je konec 9. stoletja prekinila madžarska osvojitve Panonije, s čimer je Salzburg izgubil večji del svojega cvetočega slovanskega misijonskega območja in bogate posesti.¹¹³ Za to mnenje imamo še en, običajno spregledan argument. Potrditev cesarja Otona II. iz leta 982, prva nesporno avtentična ohranjena listina, ki navaja Arnulfove daritve, izpušča vse lokacije v Panoniji razen Ptuja, s katerim začne naštevanje salzburških posesti, čeprav se v naraciji izrecno sklicuje na Arnulfinum (*preceptum Arnolfi regis*). Očitno se listina omejuje izključno na lokacije, ki so bile ponovno trdno znotraj rajha, izpušča pa panonske posesti – obsežno naštete v Arnulfinumu – ki so bile sedaj pod Madžari.¹¹⁴ Z madžarsko zasedbo Panonije in realno zmeraj manjšo verjetnostjo za ponovno oblast imperija nad tem območjem bi bile salzburške zahteve nad panonskimi posestmi brezpredmetne in celo absurdne – razen če niso imele neke realne osnove v nekdanjih pravicah. To pa vsekakor daje vsebini falsificiranega Arnulfinuma določeno mero verodostojnosti.

Za nadaljnjo razpravo pomembno izhodišče si lahko postavimo z vprašanjem, zakaj je Salzburg v drugi polovici 10. stoletja sploh sfabriciral Arnulfinum z vsemi podrobnostmi in ga dal potrditi cesarju. Očitno je imel močan ekonomski interes, da v času stabilizacije razmer po madžarskih vdorih ponovno legalizira svoje nekdanje pravice v vzhodnoalpskem in panonskem prostoru ter s tem omogoči učinkovito ekonomsko izkoriščanje. Nedvomno je šlo pri tem tudi za težnjo po pridobitvi čimboljših pozicij za misijonsko dejavnost pri pokristjanjenju Ogrske, ki se je napovedovala.¹¹⁵ Arnulfinum je jasen rezultat ekonomskih potreb in namenov Salzburga v 10. stoletju in po drugi strani, z vidika dikcije in formulacij – duha otonske dobe. Po Kollerjevih ugotovitvah je bilo namreč težišče pri izdelavi falsifikata prav na interpolacijah glede posebnih pravic in pristojnosti pri posameznih lokacijah, ne pa na poskusu pridobivanja novih posesti (glede na to lahko sam seznam posesti smatramo za verodostojen).¹¹⁶ Vrsta pomembnejših »centralnih krajev«, ki so bili v posestnem interesu nadškofije, je v dokumentu omenjenih kot *civitas*, čeprav so Arnulfovi pisarji konec 9. stoletja s tem terminom označevali še vedno pretežno le sedeže škofij.¹¹⁷ Tudi formulacija podelitve mitnine, mostu in *bannum*, kot jo zasledimo pri Ptuju, v Arnulfovi dobi še ni običajna, temveč je značilna zlasti za vladarje konca 10. in 11. stoletja.

Če sledimo Kollerju, izraz *civitas* pri vrsti lokacij v Arnulfinumu verjetno ni prevzet iz starejše predloge in ni relikv nekaterih preteklih razmer, temveč je kot novejša interpolacija *terminus technicus* otonskega obdobja in ga je Salzburg v dokumentu z določenim namenom uporabil za označitev pomembnejših naselbin.¹¹⁸ Vsekakor je verjetno, da so pri tem uporabili sodobno terminologijo kraljeve pisarne. Za našo problematiko bistveno vprašanje je, kaj je

¹¹³ O madžarskem osvajanju in poselitvi Panonije gl. GYÖRFFY, Der Donauraum (kot v op. 58), str. 41 sl.; DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 195 sl.

¹¹⁴ Tako tudi KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 7. Vendar kasnejše potrditve Arnulfinuma iz let 985, 1051, 1057, 1178 in 1199 panonske posesti ponovno vključujejo. Koller to povezuje z intenzivnim političnim in vojaškim udejstvom zlasti vladarjev Konrada II. in Henrika III. na Ogrskem, ki je nadškofiji ponovno odprl možnost širitve vpliva v Panonijo. KOLLER, König (kot v op. 106), str. 73.

¹¹⁵ O okoliščinah nastanka Arnulfinuma in drugih salzburških falsifikatov prim. DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 209 sl.

¹¹⁶ KOLLER, König (kot v op. 106), str. 71.

¹¹⁷ Npr. Salzburg, Regensburg, Augsburg, Straßburg, Worms, Mainz, Trier, Toul, Bergamo, Milano, Pavia. Gl. DArn, gesla za posamezna mesta v kazalu. Izjema je navedba v originalni Arnulfovi diplomi iz leta 890, ki je bila izstavljen *actum Mosapure regia civitate* (DArn, št. 75). Šlo je lahko za Blatenski Kostel, še verjetneje pa za bavarski Moosburg. To je indic, da je *civitas* v Arnulfovi dobi in dvorni terminologiji že lahko pomenila tudi pomembnejši centralni kraj, ki ni bil sedež škofije.

¹¹⁸ Izjema je današnji Szombathely, ki je bil že v diplomi Ludika Nemškega 860 kot *civitas Sabaria* podeljen Salzburgu (kot v op. 107).

izraz *civitas* v otonski dobi pomenil, kateri kraji v Arnulfinumu so imenovani kot *civitas* in kakšna je bila tedaj njihova funkcija. Po ugotovitvah stroke o zgodovini mest je v 10. stoletju *civitas* dobila bolj širok pomen kot v karolinškem obdobju¹¹⁹ – sedaj je pomenila prvenstveno utrjeno, obzidano naselbino, neposrednih povezav termina z antično lokacijo ali škofijskim sedežem ni več in izraz se razširi po celi državi tudi zunaj meja nekdanjega rimskega cesarstva. Dominantna značilnost naj bi bila obzidje oz. utrdbe, in termin je tako lahko zajemal cel spekter naselbinskih oblik, od gradu do velikega centralnega kraja, npr. središča škofije ali kraljeve rezidence.¹²⁰ Sam izraz nam torej ne more služiti kot dokaz za opredelitev značaja neke naselbine, zato moramo analizirati vsako lokacijo posebej.

Od Avstrije preko Panonije na Koroško so v Arnulfinumu kot *civitas* označeni kraji sledeči: Melk, Hollenburg, Traismauer, *Savaria* (Szombathely), Blatenski Kostel, Ptuj, *Zuip* (pri kasnejši Lipnici na Štajerskem) ter Krnski grad na Koroškem.¹²¹ Natančna analiza pokaže, da gre v vseh primerih za pomembnejše naselbine, ki so združevale različne centralne funkcije. V Melku je bil že sredi 9. stoletja kraljevi dvor in morda že ob koncu karolinške dobe pomemben grad kot središče državne upravne organizacije v Vzhodni marki. Kot tak je postal okrog 976 tudi eno prvih in glavnih središč mejnogrofovske upravne organizacije v zgodnji babenberški dobi ter vsaj od 13. stoletja prava meščanska naselbina. Salzburg je z Arnulfinumom v Melku terjal *tertiam partem civitatis*, kar očitno kaže na večjo centralno naselbino, verjetno v povezavi z gradom, ki je kot *civitas* omenjena tudi v Pasijonu sv. Kolomana k letu 1014.¹²² Tudi Hollenburg (*Holunpurch*) in Traismauer sta bili obrambni naselbini, upravni in cerkveni središči – druga z navezavo na antični kastel, prva brez antičnega predhodnika.¹²³ V obeh krajih sta že leta 860 v darovnici kralja Ludvika omenjena kraljeva dvora, kar dokazuje centralno funkcijo. K takim naselbinam so pogosto sodile določene tržne dejavnosti s pravico do mitnin. Spomnimo se na raffelstettenski mitninski red in omembo številnih tržnih krajev, ki so bili nedvomno vezani prvenstveno na takšne lokacije.¹²⁴ Kraljevi dvori so bili neredko zvezani s pripadajočo tržno naselbino in mitninsko pravico – trg in mitnina se pojavljata kot

¹¹⁹ Gl. še spodaj str. 297, 302 sl.

¹²⁰ SCHLESINGER, *Burg und Stadt* (kot v op. 16), str. 144 sl.; KÖBLER, *burg und stat* (kot v op. 27), str. 323 sl.; ISTI, *Civitas* (kot v op. 27), str. 62 sl., 75; OPLL, *Das Werden* (kot v op. 21), str. 126–127; JOHANEK, *Die Mauer* (kot v op. 27), str. 28 sl.; IRSIGLER, *Was machte* (kot v op. 24), str. 22; VERCAUTEREN, *Die spätantike civitas* (kot v op. 27), str. 130; FRITZ KOLLER, *Die Anfänge der Salzburger Städte. Civitas und verwandte Begriffe in den Salzburger Quellen, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 128 (1988), str. 5–31, zlasti 6 sl., 14.

¹²¹ Izmed teh se že v darovnici Ludvika Nemškega salzburški nadškofiji iz 860 v Melku, Hollenburgu in Traismauerju omenjajo kraljevi dvori, pri *Zuip* in Krnskem gradu pa so bile darovane cerkve. Te lokacije so imele že v 9. stoletju nesporno nek centralen značaj.

¹²² MITTERAUER, *Zollfreiheit* (kot v op. 108), str. 47 sl., 58 sl., 62 sl., 67, 69 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 462 sl.; KARL LECHNER, *Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246*, Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXIII (Wien–Köln–Weimar 1992), str. 24, 47, 49, 53, 229, 231 sl.; *Österreichisches Städtebuch, 4. Band: Niederösterreich, 2. Teil H–P*, hg. A. HOFFMANN (Wien 1976), str. 255 sl.

¹²³ GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 431, 471 sl.; LECHNER, *Die Babenberger* (kot v op. 122), str. 25, 53, 231 sl.; *Österreichisches Städtebuch, 4. Band: Niederösterreich, 3. Teil R–Z*, hg. A. HOFFMANN (Wien 1982), str. 163 sl. Po navedbah Arnulfinuma je v Hollenburgu salzburški nadškofiji pripadla tretjina naselbine (*tertiam partem civitatis*), kar kaže na določeno velikost naselbine. V Traismauerju je Salzburg dobil v last tudi cerkev sv. Martina, v kateri je bil nekoč krščen Pribina: ... *baptizatus est in ecclesia sancti Martini loco Treisma, curte videlicet pertinenti ad sedem Iuvavensem. Conversio*, ed. KOS (kot v op. 42), cap. 10, str. 135.

¹²⁴ Prav bližnji Mautern, že 899 omenjen kot *civitas*, je bil po določilih raffelstettenskega reda legalen tržni kraj in mitninska postaja. Pod oblastjo passauskih škofov se je že zgodaj razvil v pravo srednjeveško mesto. Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 450 sl., 468 sl.; LECHNER, *Die Babenberger* (kot v op. 122), str. 52 sl., 231 sl.; *Österreichisches Städtebuch 4/2* (kot v op. 122), str. 243 sl. Kot vzorčen primer zgodnje centralne naselbine v tem prostoru, ki jo arheologija že nekaj desetletij intenzivno raziskuje, lahko omenimo še Gars–Thunau ob reki

pertinencia dvora.¹²⁵ Vse tri omenjene lokacije ležijo ob nekdanji rimski cesti ob Donavi, ki je imela tudi v srednjem veku izreden pomen, na kar kaže že raffelstettenski dokument. Sodiijo v sklop vrste predurbanih centralnih krajev 9. do 11. stoletja na obeh bregovih Donave z izstopajočim pomenom kot oblastna, obrambna, sodna, cerkvena, prometna in tržna središča, ki so bila kasneje zasnova razvoja v prava srednjeveška mesta in pomembnejše trge.¹²⁶

Savaria (dan. Szombathely), nekdanje rimsko mesto na cesti, ki je vodila iz Ptuja proti Karnuntu ob Donavi in rojstno mesto sv. Martina, je bila v karolinški dobi sedež grofije.¹²⁷ Naselbina je bila kot *Sabaria civitas* že leta 860 v Ludvikovi darovnici podeljena Salzburgu,¹²⁸ v Arnulfinumu pa so kot salzburška posest tam navedeni *civitas*, cerkev z desetino, mitnine, vinogradi, polja, travniki idr. Omemba mitnin nesporno kaže tudi na tržno središče, po nekdanjih rimskih cestah prometno povezano s Ptujem, Blatenskim Kostelom in kraji ob Donavi na severu.¹²⁹ Tu je bilo nedvomno že v karolinški dobi salzburško upravno, gospodarsko in cerkveno središče (od začetka 10. stoletja je bilo pod Madžari, opisane razmere nedvomno sodijo v karolinško dobo).

V Blatenskem Kostelu, karolinški prestolnici Spodnje Panonije,¹³⁰ ki je bila prav tako od začetka 10. stoletja za Salzburg izgubljena, Arnulfinum v pristojnosti nadškofije omenja opatijo sv. Adriana, ki naj bi jo darovali že Arnulfovi predniki, devetino od kraljevih dvorov, ki so sodili pod *civitas* kot upravno središče, in mitnino v naselbini (*cum theloneo in civitate*), jasen izraz njenega tržnega značaja.¹³¹ Tretja panonska lokacija z omenjeno mitnino je *Quinque aeclesiae*, rimske Sopianae (današnji Pecs), ki v listini nima naziva *civitas*, je pa bilo tu salzburško cerkveno središče, kjer je bila že v času nadškofa Liuprama (pred 859) posvečena cerkev.¹³² V zgodnji madžarski dobi je kraj nadaljeval vlogo važne centralne naselbine, tu naj bi bila ena od Arpadovih rezidenc¹³³ in od 1009 sedež škofije. Kasneje se je kraj razvil v eno najpomembnejših madžarskih mest desnega brega Donave.¹³⁴

Kamp severno od Donave. Odkrita je bila obsežna, izvrstno utrjena slovanska naselbina z rezidenčno, cerkveno in gospodarsko funkcijo, poseljena med 8. in sredo 10. stoletja. V središču sta stala rezidenčni dvor za plemiško elito (pripadajoče grobišče z bogatimi plemiškimi pridatki) ter cerkev. Našli so še sledove obrtnih dejavnosti (vlihanje kovinskih okrasnih predmetov, stekleni izdelki), najdba preciznih tehtnic pa omogoča domnevo o trgovski menjavi. Erik SZAMEIT, Gars–Thunau – frühmittelalterliche fürstliche Residenz und vorstädtisches Handelszentrum, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 274–282.

¹²⁵ MITTERAUER, *Wirtschaft und Verfassung* (kot v op. 54), str. 243. Lep primer povezave kraljevega dvora, tržišča in mitnine je darovnica Otona III. iz leta 985 za Kaiserlautern. Z njo je vladar podelil *curtem Luthara ... ac teloneum mercatum et bannum praescriptae curtis ...* DO III, št. 9.

¹²⁶ LECHNER, *Die Babenberger* (kot v op. 122), str. 24–25, 228 sl., 231 sl.; Herbert KNITTLER, *Städte und Märkte, Herrschaftsstruktur und Ständebildung*, Band 2 (Wien 1973), str. 21 sl.; ISTI, *Städtewesen* (kot v op. 54), str. 473–495, tukaj 476 sl.; Karl GUTKAS, *Das österreichische Städtewesen im Mittelalter*, v: *Die mittelalterliche Städtebildung* (kot v op. 8), str. 134–163, tukaj 137 sl.; MITTERAUER, *Zollfreiheit* (kot v op. 108), str. 69 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 422 sl.

¹²⁷ WOLFRAM, *Salzburg, Bayern* (kot v op. 42), str. 120, 318 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 146, 439–440; Endre TÓTH, *Zu den historischen Problemen der Stadt Savaria und ihrer Umgebung zwischen dem 4.–9. Jahrhundert*, *Folia archaeologica XXVII* (1976), str. 89–118, tukaj 103, 114 sl.

¹²⁸ Gl. zgoraj op. 107. V tej darovnici je z istim izrazom *civitas* omenjen tudi sam Salzburg, sedež nadškofije in vsekakor pomembna neagrarna naselbina.

¹²⁹ O rimskih cestah v Panoniji gl. von BOGYAY, *Mosapurc* (kot v op. 43), str. 355.

¹³⁰ Gl. str. 278–279.

¹³¹ Glede funkcije Blatenskega Kostela gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 441; prim. KOLLER, *Die Anfänge* (kot v op. 120), str. 13–14.

¹³² *Conversio*, ed. KOS (kot v op. 42), str. 137.

¹³³ GYÖRFFY, *Der Donauraum* (kot v op. 58), str. 46.

¹³⁴ Erik FÜGEDI, *Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn, Alba regia – Annales musei Stephani regis X* (1969), str. 101–118, tukaj 102, 107–108; Mária SÁNDOR, *Sopiana und Quinqueecclesiae. Die Frage der Stadt-kontinuität zwischen römischer und mittelalterlicher Siedlung*, v: *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt* (kot v op. 21), str. 233–239; László GEREVICH, *Hungary*, v: *European Towns* (kot v op. 33), str. 437 sl.

Krnski grad na Koroškem leži v neposredni bližini rimskega Virunuma, prestolnice Norika. Neposredne kontinuitete antične naselbine v zgodnjem srednjem veku ni bilo, obstajala pa je topografska kontinuiteta funkcije ožjega prostora nekdanjega Virunuma kot cerkvenega središča (sedež pokrajinske škofije pri Gospe Sveti) in političnega središča Karantanije (Krnski grad).¹³⁵ Tudi v karolinški dobi je bilo pri Krnskem gradu upravno središče Karantanije s kraljevim dvorom, središčem obsežne kraljeve posesti, ki ga leta 888 omenjajo Fuldski anali, ko je tu praznoval Božič kralj Arnulf (*curtis Corantana*).¹³⁶ V salzburški tradicijski listini iz leta 927 je Krnski grad imenovan *civitas Carantana*,¹³⁷ in enako v Arnulfinumu ter njegovih potrditvah (*ad Carantanam civitatem*). Še v listini cesarja Otona II. leta 983 se tu omenja kraljeva prestolnica (*noster regalis sedes*).¹³⁸ Zelo zgovorna je navedba Arnulfinuma, da k cerkvi pri Gospe Sveti sodi desetina od 24 poimensko naštetih kraljevih dvorov po Koroškem in (kasnejšem) Zgornjem Štajerskem, in da ti dvori upravno sodijo pod Krnski grad, kar lepo priča o politično-administrativnem in cerkvenem centralnem značaju območja Krnski Grad–Gospa Sveta.¹³⁹ Ustrezna gospodarska funkcija kot regionalno tržišče (sejmi, obrtne dejavnosti) je pri takem centralnem značaju neizbežna.¹⁴⁰ Kot je argumentirano prikazal Herbert Hassinger, sta imeni Zollfeld za Gosposvetsko polje in lokacija Zoll na njem, ki se pojavljata že od 11. stoletja, izpeljani iz oznake za mitnino oziroma mitnico, verjetno osrednjo mitninsko točko Karantanije.¹⁴¹ K prestolnici, kakršna je bila pri Krnskem gradu, vsekakor sodi mitnina, kot smo videli že pri panonskih lokacijah ali ob Donavi na severu. Gospodarsko funkcijo središča podkrepljuje tudi prisotnost Judov, dokazana s toponimom *Iudendorf* poleg

¹³⁵ Prim. Herbert PASCHINGER, *Die Standortverlegung der zentralen Siedlung Mittelkärntens*, v: *Die Landeshauptstadt Klagenfurt, Band 1* (Klagenfurt 1970), str. 22–36, tukaj 26 sl.; SYDOW, *Anfänge* (kot v op. 109), str. 59; KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 98. Nasprotno Kahl išče politično in vojaško središče slovanske Karantanije v ok. 10 km oddaljenem Možberku (Moosburg), medtem ko naj bi bilo pri Krnskem gradu kulturno središče. Hans–Dietrich KAHL, *Der Karolingerpfalz Karnburg*, v: *Personen der Geschichte, Geschichte der Personen. Studien zur Kreuzzugs-, Sozial- und Bildungsgeschichte, Festschrift für Rainer Christoph Schwinges zum 60. Geburtstag*, hg. C. HESSE et al. (Basel 2003), str. 365–391; enako v ISTI, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)*, Dopolnilni zvezek (Supplementum) k: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*, Situla 39 (Ljubljana 2002), str. 159 sl., 229 sl., 234 sl., 256. Prim. Peter ŠTIH, *Glose k novi monografiji o Karantaniji*, *ZČ* 58 (2004), str. 477–478.

¹³⁶ *Rex ... curtem Corantanam natale Domini celebravit* (*Gradivo* II, št. 290, 291). Prim. KAHL, *Der Karolingerpfalz* (kot v op. 135), str. 368 sl.

¹³⁷ *Monumenta historica ducatus Carinthiae* (=MDC) III, ed. A. JAKSCH (Klagenfurt 1904), št. 90; *Gradivo* II, št. 369.

¹³⁸ DO II, št. 292; MDC III, št. 156; *Gradivo* II, št. 475.

¹³⁹ *Ad Carantanam aecclesiam sanctae Mariae cum decima ... de curtibus nostris, id est de Carantana civitate aliisque curtibus nostris ad eandem civitatem pertinentibus* (kot v op. 104). Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 458 sl.

¹⁴⁰ Gl. KAHL, *Der Staat der Karantanen* (kot v op. 135), str. 302 sl., zlasti 307–308, ki takšno središče domneva pri Možberku oz. pri Krnskem gradu/Gospo Sveti. Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 422 sl., ter PASCHINGER, *Die Standortverlegung* (kot v op. 135), str. 26–27, ki tržno središče postavlja v Judendorf pri Gospe Sveti (gl. spodaj op. 142). Pri tako vsestransko pomembnem centru, kot je bil Krnski grad, ni smiselno povezovanje termina *civitas* zgolj z utrjenim kraljevim dvorom, kot meni Fritz KOLLER, *Die Anfänge* (kot v op. 120), str. 14. Po mojem mnenju gre za širšo oznako utrjene rezidence skupaj z vsemi funkcionalno pripadajočimi naselbinami (obrtna, tržna, cerkvena), ki jih pri takšnem središču utemeljeno lahko domnevamo. Prestolnici Karantanije lahko vsaj v tolikšni meri pripisujemo »zgodnjeurban« značaj kot Blatenskemu Kostelu za Panonijo. Šlo je verjetno za zgoščenost in povezanost več naselbinskih jeder z različnimi funkcijami, kar je bila ugotovljena značilnost mnogih pomembnih središč cesarstva v otonski dobi. Tako tudi KAHL, *Der Karolingerpfalz* (kot v op. 135), str. 370. Gl. še spodaj str. 298–299.

¹⁴¹ Herbert HASSINGER, *Zollwesen und Verkehr in den österreichischen Alpenländern bis um 1300*, *MIÖG* 73 (1965), str. 322–326; Heinz DOPSCH, *Salzburg und der Südosten*, *Südostdeutsches Archiv* 21 (1978), str. 10; KAHL, *Der Karolingerpfalz* (kot v op. 135), str. 370.

Gospo svete, kakršne najdemo pri celi vrsti gospodarskih in prometno pomembnih središč te dobe po Koroškem.¹⁴² Prav pri Krnskem gradu je utemeljena domneva, da lahko judovsko naselbino umestimo v 10. ali morda že 9. stoletje, ko je bilo tu politično središče z ustreznimi predispozicijami za živahno trgovino in promet. Ponovno lahko kot argument pritegnemo raffelstettenski mitninski red, ki v tem času govori o *mercatores, id est Iudei et ceteri mercatores, undecunqve venerint de ista patria vel de aliis patris*, torej o judovskih trgovcih z ozemlja vzhodnofrankovske države, verjetno z bavarsko-obdonavskega prostora, ter iz drugih dežel, ki so bili eni glavnih nosilcev trgovine na večje razdalje.¹⁴³ Ni razlogov za dvom, da so Judje v tem času trgovali tudi po Karantaniji in Panoniji in verjetno lahko toponime *Judendorf* v Vzhodnih Alpah povežemo z njihovo posredovalno vlogo v menjavi med sredozemskim in vzhodnoalpskim ter obdonavskim prostorom.¹⁴⁴

Lokacija iz Arnulfinuma, o kateri je bilo dolgo znanega najmanj, je *ad Sulpam civitas Ziup*. Gre za lokacijo ob reki Sulm blizu Lipnice na Štajerskem, v bližini antične Flavie Solve.¹⁴⁵ Zwitter je bil mnenja, da *civitas* v tem primeru pomeni antične ruševine, ki niso bile več naseljene.¹⁴⁶ Vendar že sama formulacija: *civitas ... cum omnibus iuste ad eandem civitatem pertinentibus*, torej z vsemi pravicami–pertinencami, ki sodijo zraven, kaže, da je moralo iti za neke višje funkcije naselja, iz katerih so izhajale določene pravice oziroma koristi. Kakšne pa so koristi od nenaseljenih ruševin?¹⁴⁷ Kraj dejansko omenja že avtentična darovnica Otona I. za Salzburg iz leta 970, s katero cesar nadškofu Frideriku podeljuje *ad civitatem Zuib* vse, kar je bilo v vladarjevi posesti in upravi, in izrecno omenja, da je bil kraj nedavno naseljen s koloni (nedvomno v zvezi z madžarskimi pustošenji).¹⁴⁸ Ta vladarska

¹⁴² Znanost se nagiba k mnenju, da so te judovske naselbine, ki se prvič imenujejo v 12. stoletju, ko tam Judov ni bilo več, nastale precej bolj zgodaj, vsaj v 10. stoletju. Prim. Fritz POPELKA, *Der Name Judendorf in den östlichen Alpenländern und seine handelsgeschichtliche Bedeutung*, *Blätter für Heimatkunde* 13 (1935), str. 57 sl.; Wilhelm NEUMANN, *Zur frühen Geschichte der Juden in Kärnten*, v: *Festschrift Gothbert Moro. Beigabe zum 152. Jahrgang der Carinthia I* (1962), str. 92 sl., zlasti 95, 97–98, 100–102; Wilhelm WADL, *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*, *Das Kärntner Landesarchiv* 9 (Klagenfurt 1981), str. 18 sl.; Marcus WENNINGER, *Die Siedlungsgeschichte der innerösterreichischen Juden im Mittelalter und das Problem der »Juden«-Orte*, v: *Bericht über den 16. österreichischen Historikertag in Krems/Donau 1984* (Wien 1985), str. 194 sl.; Hans KRAWARIK, *Die »Judendörfer« Österreichs*, *Carinthia I* 194 (2004), str. 411–444, zlasti 438 sl.; HASSINGER, *Zollwesen* (kot v op. 141), str. 323–324; KAHL, *Der Karolingerpfalz* (kot v op. 135), str. 370.

¹⁴³ *MGH, Capitularia II* (kot v op. 53), št. 253, str. 252.

¹⁴⁴ Judovski trgovci s sužnji so izrecno omenjeni v prepovedi trgovine s sužnji, ki jo je leta 960 izdal beneški dož Peter Candian, in v njej prepovedal izvažanje sužnjev z Beneškega, iz Istre in Dalmacije. Beneške ladje niso smele nuditi prevoza judovskim trgovcem – *nullo ... Judeum in navi sua levare debeat*. *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain (=UBK) I*, ed. F. SCHUMI (Laibach 1882/3), št. 7; *Gradivo II*, št. 406. Gl. še op. 265 (o judovskem trgovcu in popotniku Ibrahimu ibn Jakubu iz Tortose).

¹⁴⁵ Gl. obsežen in poglobljen ekskurz o Ziup/Lipnici pri GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 328–339; gl. tudi Eduard STAUDINGER, *Bey der stat Leybenz oder Sulpp*, v: *1000 Jahre Leibnitz 970–1970. Festschrift zum Gedenkjahr* (Leibnitz 1970), str. 29 sl.

¹⁴⁶ ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 220.

¹⁴⁷ Prim. KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 71, op. 32. Da *civitas Ziup* ni imela nobene povezave z antično Flavio Solve je argumentirano prikazal GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 332.

¹⁴⁸ ... *Fridarico ... archiepiscopo nostro ... donaremus ... ad civitatem Zuib que modo suis colonis possessa inhabitatur, quicquid in ea nostrae potestatis vel regiminis esse deprehenditur* (DO I, št. 389; SUB II, št. 53; *Gradivo II*, št. 436). Ta dokument velja kot argument, da Arnulfinum v sedanji ohranjeni obliki ne temelji na avtentični predlogi, saj naj bi si salzburška nadškofija del posesti, navedene kot darovanje Arnulfa, pridobila šele od Otona I. v 10. stoletju (gl. KOLLER, *König* (kot v op. 106), str. 68; ŠTIH, *Salzburg*, Ptuj (kot v op. 106), str. 539). Vendar je cesar leta 970 podelil Salzburgu *ad civitatem Zuib* le tisto, kar je bilo tu v *kraljevi posesti in upravi*. Še več – iz formulacije je razvidno, da je očitno nadškof Friderik kraj nedavno naselil s *svojimi koloni*. Iz tega bi lahko skleпали, da je bila *civitas Zuib* tedaj že pretežno v posesti Salzburga, ki je od Otona pridobil le še preostalo kraljevo lastnino – morda regalne pravice. Ta prvotna salzburška domena pa bi lahko izvirala od kralja Arnulfa. V tem bi lahko videli

diploma je argument, da termina v tem primeru ne moremo tolmačiti nič drugače kot pri ostalih navedenih naselbinah. Nedaleč od lokacije antičnega naselja je kraj Altenmarkt kot prednik v drugi polovici 12. stoletja nastale Lipnice, pomembnega salzburškega trga. Ugotovljeno je bilo, da se lokacija Altenmarkta ujema z listinskimi topografskimi navedbami glede *civitas Ziup*,¹⁴⁹ medtem ko je utrdba (kasneje grad) stala ločeno na griču onstran reke Sulm (*civitas* ni bila identična z gradom). V trgu je stala stara župnijska cerkev sv. Martina,¹⁵⁰ izjemno teža pa ima tudi odkritje zgodnjerednjeveškega slovanskega grobišča okrog te (danes izginule) cerkve. Pokopi od 10. stoletja dalje imajo pridanke, ki kažejo pester razpon vplivov tako iz notranosti cesarstva kot z Ogrske in celo Bizanca.¹⁵¹ Zwitter je dopuščal možnost, da se je v bližini antične Solve razvilo tržišče Slovanov ali pa je tako tržišče ustanovil Salzburg, in to se z novejšimi odkritji potrjuje.¹⁵² Hassinger je povezoval salzburške pravice do trga in mitnine v kasnejši Lipnici prav s podelitvijo *cum omnibus iuste* v Arnulfinumu oziroma njegovih potrditvah leta (977) 982, kar je videti kot zelo logičen razvoj.¹⁵³

Podrobnejši pregled lokacij *civitas* v Arnulfinumu je pokazal, da pri njih nikakor ne moremo omejiti pomena termina zgolj na grad ali utrdbeni kompleks s funkcijo obrambe in

tipičen pojav, ko je vladar pri pomembnejših darovanih naselbinah del posesti (oz. koristi) še dolgo obdržal v svojih rokah. Ponavadi je šlo za tretjine, kot lahko opazimo v krajih ob Donavi, pri Ptujju in drugod po državi. Začetek salzburške posesti v tem prostoru dejansko predstavlja že Ludvikova diploma iz 860, ko je nadškofija *ad Sulpam* (ob reki Sulm) prejela dvor (kot v op. 107). Arnulfinum in Otonova darovnica se torej glede območja Lipnice, nasprotno dosedanjemu mnenju, *ne negirata*. Pasusa v obeh listinah se dejansko bistveno razlikujeta. Cesar je 970 podelil Salzburgu tudi dvor in 50 kraljevskih hub nekje v okolici Lipnice ter sam kraj Lipnico, česar v Arnulfinumu ni. Podvaja se le podelitev gozda Susil, kar pa je zanemarljivo. Pri ocenjevanju Otonove diplome je potrebno upoštevati polstoletno obdobje madžarskih pustošenj in propad upravne in gospodarske strukture v mejnem območju, ki je terjal po sredi 10. stoletja obnovo. V ta kontekst verjetno sodi Otonova darovnica iz 970. Vladařju natančen obseg starih salzburških pravic očitno ni bil znan (zato ponovna daritev gozda Susil). Salzburg torej v ponarejenem Arnulfinumu ne navaja »predrzo« kot Arnulfovo daritev posesti, ki jo je pridobil šele od Otona leta 970, temveč uveljavlja karolinški izvor le za del svoje lastnine v tem območju, ki jo je verjetno dejansko pridobil že v 9. stoletju. Namena nastanka ponarejene Arnulfove listine očitno ne moremo iskati zgolj v zagotavljanju oz. pridobivanju posesti s poudarjanjem starosti domnevnih pravic – v tem primeru bi navedel vse dotedaj pridobljene posesti – temveč so nekatere posesti in pravice dejansko izvirale iz karolinške dobe. Za nekoliko drugačno interpretacijo odnosa med darovnico iz 970 in Arnulfinumom gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 337 sl. Opozoriti moram še na formulacijo v Otonovi podelitvi iz 970, ki je pri interpretacijah povzročala precej preglavic. Salzburg je namreč dobil poleg omenjene posesti *ad civitatem Zuib* tudi *iuxta situm locum civitatis Lipnizza vocatum*. Ali je šlo za dve *civitas*, Zuib in Lipnico, eno poleg druge? To je glede na primerjavo z drugimi darovnicami otonske dobe praktično izključeno. Menim, da gre v listini le za nerodno formulacijo, ki jo je potrebno razumeti v smislu »poleg *civitas* ležeči kraj, imenovan Lipnica« (tako že ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 220–221). Giesler (o.c., str. 337) je šel po mojem mnenju v razlagi te zveze v napačno smer, ko je skušal oznako *civitas* navezati izključno na grad Lipnico na drugi strani reke Sulm, medtem ko naj bi bila za naselbino *Zuib* odveč in le posledica napake dvorne pisarne. Formulacije Otonove darovnice iz 970 in kasnejših potrditev Arnulfinuma so popolnoma jasne – šlo je za naselbino *Zuib* (*Ziup*) ob reki Sulm, ki je nosila naziv *civitas*. Giesler sam v nadaljevanju knjige razlaga zgodnjerednjeveški pomen *civitas* kot večjo, utrjeno naselbino z mestnim značajem in centralnimi funkcijami (o.c., str. 496), in ne zgolj utrdbo oz. grad.

¹⁴⁹ Eduard STAUDINGER, *Wo lag die »civitas Zuib«?*, *Blätter für Heimatkunde* 52 (1978), str. 33–44, tukaj 40 sl.; ISTE, *Bey der stat* (kot v op. 145), str. 30 sl.

¹⁵⁰ V listini iz leta 1170 je prvič omenjena župnijska cerkev sv. Martina z 11 poimensko navedenimi podružničnimi cerkvami, ena med temi je bila sv. Jakoba *in foro* (v novoustanovljeni Lipnici). SUB II, št. 399; *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* (=UBSt), I Band, ed. Josef ZAHN (Graz 1875), št. 514. Da je sv. Martin stal v »starem trgu« nedvoumno kaže dokument iz leta 1389: *De Antiquo foro circa sanctum Martinum*. STAUDINGER, *Wo lag* (kot v op. 149), str. 34 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 331 sl.

¹⁵¹ Poročilo o grobišču in najdbah Gert CHRISTIAN, *Ein Friedhof in Leibnitz–Altenmarkt. Notbergung und wissenschaftliche Grabung 1981*, v: *Jahresbericht des Bundesgymnasiums und Bundesrealgymnasiums Leibnitz 1981/82* (Graz 1982), str. 5–24, zlasti 18 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 332.

¹⁵² ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 221.

¹⁵³ HASSINGER, *Zollwesen* (kot v op. 141), str. 350.

zatočišča (»Fluchtburg«), še manj zgolj na ostaline rimskega mesta v bližini. Resnično je večina omenjenih lokacij vsaj v relativni bližini imela antične predhodnike, a ta okoliščina je v tem obdobju za termin brezpredmetna in ta argument ne zadošča – pri Hollenburgu in Blatenskem Kostelu na primer te povezave ni. Skupni imenovalc *civitates* naj bi bilo v tem času obzidje oz. utrjenost,¹⁵⁴ vendar so bili vsi navedeni kraji tako v karolinški dobi kot kasneje tudi živeči naselbinski organizmi z mnogostranskimi funkcijami (upravno, gospodarsko in cerkveno središče, rezidenca, obrambna in vojaška funkcija) – te pa so nedvomno tudi gravitacijska jedra za trgovino in razne obrtne dejavnosti. Arheološke ugotovitve na številnih primerih velikih »burgov« iz karolinške in otonske dobe so dokazale, da je šlo največkrat za multifunkcionalna središča s stalno, včasih celo gosto poselitvijo, in le v redkih primerih zgolj za periodično naseljena zatočišča.¹⁵⁵ Ostaja dejstvo, da je od 58 salzburških lokacij, naštetih v Arnulfinumu, le osem imenovanih *civitas* in so očitno izstopale po svojem pomenu oz. funkcijah in ne le utrjenosti. Samo pod Krnski grad je sodilo kar 24 poimensko naštetih kraljevih dvorov po Koroškem in zgornjem Štajerskem (*alisque curtibus ad eandem civitatem pertinentibus*), ki so bili nedvomno tudi na nek način obrambno utrjeni, a so ostali *curtes*, le Krnski grad pa je bil *civitas*.¹⁵⁶ Če je bilo za *civitas* merodajno neko impozantno obzidje,¹⁵⁷ se lahko vprašamo, zakaj so bile le omenjene naselbine tako zavarovane – ali ni bila glavni vzrok za to prav njihova izstopajoča pomembnost, različne funkcije oz. dejavnosti, ki so tu potekale, materialne dobrine, ki jih je bilo potrebno zaščititi.¹⁵⁸ Pri salzburški pisarni, ki je sproducirala Arnulfinum in pridobila zanj vladarske potrditve, lahko vsekakor domnevamo povzemanje terminologije kraljeve pisarne in izraza *civitas* v smislu, kot so ga

¹⁵⁴ KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 14 sl.; KÖBLER, burg und stat (kot v op. 27), str. 324; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 126–127; JOHANEK, Die Mauer (kot v op. 27), str. 28 sl.; IRSIGLER, Was machte (kot v op. 4), str. 20 sl.; ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 224.

¹⁵⁵ Horst Wolfgang BÖHME, Burgenbau und Befestigungstechnik des 10. Jahrhunderts im deutschen Altsiedelland und in den Marken, v: *Europas Mitte 2* (kot v op. 33), str. 694–700. O arheoloških ugotovitvah glede odnosa med gradovi in kraljevimi dvori ter pripadajočimi zgodnjimi neogramimi naselbinami na Saškem gl. Paul GRIMM, Zu ottonischen Märkten im westlichen Mittelelbe- und Saalgebiet, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 332–337; Hansjürgen BRACHMANN, Der Markt als Keimform der mittelalterlichen Stadt – Überlegungen zu ihrer Genese im ostfränkischen Reich, v: *Frühgeschichte* (kot v op. 33), str. 117–130; številni primeri tudi v zborniku *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996*, hg. J. HENNING, A. T. RUTTKAY (Bonn 1998). Prim. SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 69; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 15.

¹⁵⁶ Pri Krnskem gradu gre nedvomno za neko hierarhično strukturo kraljeve utrjene pfalze kot rezidence in podrejenih dvorov kot prvenstveno gospodarskih, gospostveno-upravnih in tudi obrambnih središč. Gl. ugotovitve za severno Nemčijo pri DILCHER, Die Rechtsgeschichte (kot v op. 13), str. 276; prim. Heinrich KOLLER, Hochmittelalterliche Siedlungsplannungen und Stadtgründungen im Ostalpenraum, v: *Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs, Band 1*, hg. W. RAUSCH (Linz/Donau 1978), str. 1–68, tukaj 16.

¹⁵⁷ Krnski grad je imel po arheoloških ugotovitvah izjemne koncentrične utrdbe, sestavljene iz obzidja in več okopov oz. palisad. Domnevamo lahko, da je bila znotraj utrdbe neka centralna naselbina z bivališčem za vladarja in upravno osebje, gospodarski objekti in delavnicami, kot pri mnogih podobnih središčih v cesarstvu in na Moravskem, Češkem idr. Arheološke raziskave omejenega obsega na Krnskem gradu tik pred drugo vojno so prinesle tudi ostaline nekdanje poselitve areala, vendar obsežnejših sistematskih izkopavanj v tej smeri žal še ni bilo. Gl. KAHL, Der Karolingerpfalz (kot v op. 135), str. 376–379; ISTI, *Der Staat* (kot v op. 135), str. 253 sl., 293; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 461.

¹⁵⁸ Fritz KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 15–16, pravi, da pri *civitas* krajih Arnulfinuma o mestih ne more biti govora. Menim, da moramo vsekakor dopustiti možnost, da je šlo za naselbinske oblike s koncentracijo neogramnih dejavnosti in nekim zgodnjearbanim značajem. KOLLER je v svoji kasnejši razpravi *Zur Terminologie präurbaner Siedlungen zwischen Inn und Enns*, v: *Vom Ursprung der Städte* (kot v op. 23), str. 214 sl., izrazil mnenje, da so *civitas* kraji karolinške dobe v prvi vrsti centralni kraji, in da so šele centralne funkcije pritegnile obrambno utrditev kot sekundarno značilnost, čemur gre v celoti pritrčiti. Tudi IRSIGLER, Was machte (kot v op. 24), str. 22, meni, da je šlo pri utrjenih *civitas*-naselbinah 10. stoletja prvenstveno za zavarovane *neagramne* naselbine.

uporabljali na dvoru. Prav otonske kraljevske darovnice pa za razliko od narativnih virov kot *civitas* imenujejo skoraj izključno le pomembne centralne naselbine v državi.¹⁵⁹ Menim, da lahko pri *civitas* krajih Arnulfinuma vidimo povezavo utrdbe/gradu in pripadajočega naselja (ali naselij) s centralnimi funkcijami kot neko zgodnjo obliko (predobliko) urbane naselbine. Tudi na sosednjem Ogrskem je tak tip povezave gradu in podgrajskega neagrarnega naselja posebej značilen za zgodnjo dobo urbanizacije.¹⁶⁰ Ostaja pa vprašanje, v kolikšni meri se oznake *civitas* v Arnulfinumu nanašajo izključno na drugo polovico 10. stoletja, ko je ponaredek nastal, ali pa so katere od lokacij imele funkcije, ki so odgovarjale nazivu, že v karolinški dobi.¹⁶¹ O tem kasneje.

Po obsežni, vendar nujni analizi Arnulfinuma, se lahko posvetimo Ptuju. Najprej lahko ugotovimo, da so podrobni podatki o naselbini najboljše od vseh v Arnulfovi diplomi naštetih lokacij. Hkrati so bile Salzburgu tu podeljene največje kompetence. To že samo na sebi kaže na velik interes salzburške cerkvene metropole v tem obmejnem središču in posredno na velik pomen Ptuja. Kaj je Salzburg tukaj pridobil? Cerkev z desetino, dva dela naselbine (*civitas*) s sodstvom, mitnino in mostom, kar so mu podelili Arnulfovi predniki; Arnulf pa je dodal še tretji del naselbine, ki je bil prej last Karantanca, a ga je ta izgubil zaradi velezdaje, razen dvora v zgornjem, vzhodnem delu »mesta«, kjer se je gradila nova cerkev, ter dvorov v spodnjem, zahodnem delu »mesta«, kar je bilo zaradi zvestobe podeljeno Karantančevi ženi (*ecclesiam cum decima et duas partes civitatis, cum bannis theloneis et ponte ... et tertiam partem civitatis ... exceptis ... in superiori civitate in orientali parte civitatis ... curtilem locum ubi nova ecclesia incepta est, atque inferiori civitate in occidentali parte civitatis ... illa curtilla loca ...*). Osnovno, kar lahko izluščimo iz teh podatkov je, da je šlo za aktivno naselbino in ne le grad, še manj antične ruševine. Ptuj je bil večji naselitveni kompleks, sestavljen iz več jeder, na kar kaže omemba mestnih tretjin, ki so postopno prehajale v salzburške roke, oziroma »zgornjega« in »spodnjega mesta«.¹⁶² Podobna delitev naselja – oziroma koristi od naselja – na tretjine je v Arnulfinumu omenjena še pri Melku in Hollenburgu ob Donavi. Na znatno naselbino kaže tudi število cerkva. Kot je iz konteksta listine razvidno, so v času kralja Arnulfa v »zgornjem mestu« začeli graditi novo cerkev, ki je bila tako na Ptuju že tretja. Prva je bila posvečena že v času nadškofa Liuprama (pred letom 859), drugo, ki jo je zgradil knez Kocelj, pa je 874 posvetil nadškof Theotmar.¹⁶³ Ptuj je bil nedvomno že v karolinškem obdobju pomembna naselbina in upravno središče kraljeve posesti v spodnjem Podravju. Vendar si ga ne moremo predstavljati kot sklenjeno pozidano urbano naselbino v poznosrednjeveškem smislu, temveč kot več poselitvenih jeder z različnimi funkcijami okoli dvorov in cerkva. To je splošna značilnost zgodnjih urbanih središč in je bila ugotovljena pri velikomoravskih najdiščih,¹⁶⁴ Nitri, Blatenskem Kostelu, Salzburgu,¹⁶⁵

¹⁵⁹ Gl. spodaj str. 302 sl.

¹⁶⁰ Ladislaus GEREVICH, Die mittelalterlichen Städte im Zentrum Ungarns, v: *Vor- und Frühformen II* (kot v op. 21), str. 266.

¹⁶¹ Prim. KOLLER, Hochmittelalterliche (kot v op. 156), str. 17 sl.

¹⁶² KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 15. Podobna poimenovanja različnih delov *civitas* zasledimo v tem času tudi drugod, na primer pri Passauu. Gl. SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 108.

¹⁶³ *Conversio*, ed. KOS (kot v op. 42), str. 137; *Gradivo II*, št. 232; ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 539; GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 158; DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 177, 189; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 134 (op. 850), 325.

¹⁶⁴ ŠTEFANOVIČOVÁ, Zur frühstädtischen Entwicklung (kot v op. 39), str. 265 sl.; KOLLER, Hochmittelalterliche (kot v op. 156), str. 36 sl.

¹⁶⁵ Heinz DOPSCH, Robert HOFFMANN, *Geschichte der Stadt Salzburg* (Salzburg–München 1996), str. 123–126; KOLLER, Zur Terminologie (kot v op. 158), str. 209 sl., 214.

Freisingu¹⁶⁶ in tudi pri drugih pomembnih mestih cesarstva v otonski dobi,¹⁶⁷ pri zgodnjih središčih Přemyslídov na Češkem,¹⁶⁸ Piastov na Poljskem¹⁶⁹ ter zgodnjih madžarskih centrih.¹⁷⁰ Na območju ptujskega gradu so bili odkriti tudi elementi, ki bi domnevno kazali na obliko moravskega gradišnega tipa utrdb¹⁷¹ (podobna zasnova s koncentričnimi utrbami je izkazana tudi pri Krnskem gradu).¹⁷²

Takšno vlogo je Ptuj zagotavljal izjemen prometno-strateški položaj. Kot je razvidno iz Arnulfinuma je tukaj (najverjetneje) že v 9. stoletju stal most čez Dravo, ki je bil iz kraljevih rok predan v upravo Salzburgu. To je edini v tem času poznani most na Dravi vzhodno od Beljaka (tam je omenjen že v Karlmanovi darovnici iz leta 878),¹⁷³ kar je nedvomno pomenilo veliko prometno gravitacijo. Utemeljena je domneva, da je šlo za ohranjen rimski most, ki je ostal v funkciji do poznega srednjega veka, ko je Drava spremenila strugo.¹⁷⁴ Poleg mostu je bilo pri Ptujju pomembno križišče, kjer so se združevale nekdanje rimske ceste s severa, severovzhoda in vzhoda, ki so prek slovenskega ozemlja povezovale Podonavje z Italijo. To mostišče je moralo imeti velik pomen za obrske in kasneje madžarske pohode iz Panonije proti Italiji ter frankovske vojske v obratni smeri. Ohranjenost antičnega mostu je gotovo eden glavnih razlogov za zelo verjetno kontinuiteto poselitve lokacije Ptujja iz antike skozi staroslovansko dobo, na kar kažejo arheološke najdbe in tudi prevzem imena od staroselcev.¹⁷⁵

Ptuj z mostom in rimsko cesto proti vzhodu je tvoril najkrajšo in najugodnejšo prometno vez med Karantanijo in Panonijo. Nedvomno je bila pomembna za kolonizacijo Panonije, frankovsko politično in salzburško cerkveno upravo, predvsem v drugi polovici 9. stoletja,

¹⁶⁶ DOPSCH, Zur topographischen (kot v op. 103), str. 75 sl., 88 sl.

¹⁶⁷ Npr. Hamburg, Bremen, Magdeburg, Würzburg, Regensburg, Passau, Zürich, Konstanz. Gl. PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 193 sl.; KOLLER, Hochmittelalterliche (kot v op. 156), str. 4, 25 sl.; Heinz STOOB, Über den Aufbruch zur Städtebildung in Mitteleuropa, v: *Die Frühgeschichte* (kot v op. 11), str. 13 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 132. O podobi otonskega Magdeburga npr. Helmut ASMUS, *Metropole der Ottonenkaiser*, Sonderdruck aus: 1200 Jahre Magdeburg, Band I (Magdeburg 2001), str. 40 sl., zlasti 44.

¹⁶⁸ VELÍMSKÝ, Die präurbanen Zentren (kot v op. 40), str. 244 sl.

¹⁶⁹ WĘDZKI, Die polnische (kot v op. 35), str. 30; Sławomir MOŹDZIOCH, The origins of the medieval Polish Towns, *Archaeologia Polona* 32 (1994), str. 142.

¹⁷⁰ József LASZLOVSZKY, Frühstädtische Siedlungsentwicklung in Ungarn, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 311.

¹⁷¹ Prim. KOROŠEC, Naselbinska struktura (kot v op. 39), str. 81, 83–84.

¹⁷² Gl. op. 157.

¹⁷³ Gl. str. 312–313.

¹⁷⁴ O mnenju, da je šlo za karolinški in ne antični most, ter o spreminjanju dravske struge skozi zgodovino gl. Jože CURK, O nekaterih nerešenih problemih ptujske topografije, *Kronika* 47 (1999), str. 1–10, tukaj 2.

¹⁷⁵ Balduin SARIA, *Pettau. Entstehung und Entwicklung einer Siedlung im deutsch-slowenischen Grenzraum*, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark, Sonderband 10 (Graz 1965), str. 15 sl.; GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 160 sl., 164 sl., 171; ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 537. Ptuj je tipičen primer, pri katerem poselitvene kontinuitete ni smiselno obravnavati strogo formalno kot nadaljevanje poselitve identičnega areala, ki je bil naseljen v antiki, temveč širše – kot topografsko kontinuiteto poselitve ugodne lokacije z naravnimi predispozicijami za strateško in prometno/trgovsko postojanko. Kot je izrazil svoje mnenje MITTERAUER, Von der antiken (kot v op. 11), str. 59, ne moremo govoriti o popolnem pretrganju kontinuitete naselbine, če gre le za prenos težišča v ugodnejšo lego (npr. na boljše zavarovano mesto v zavetje gradu, kot je primer prav pri Ptujju ali srednjeveški Ljubljani). Primerov, ko je lokacija ohranila antično ime, nova srednjeveška mestna naselbina pa se je razvila poleg antične, je precej, na primer Bonn, Bregenz, Kempten. Pri nekaterih kasneje pomembnih metropolah, kot pri Trierju, Augsburgu, Dunaju, pa je bil v zgodnjem srednjem veku še naprej poseljen le delček nekdanjega rimskega areala. Gl. zbornik *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt* (kot v op. 21); ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 43 sl., 46 sl.; SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 59; PLANITZ, *Die deutsche Stadt* (kot v op. 20), str. 25; NICHOLAS, *The Growth* (kot v op. 27), str. 24 sl.

ko je bil v Karantaniji sedež za vso Vzhodno prefekturo, ki je segala do Donave v Panoniji.¹⁷⁶ Kot takšna vitalna točka je imel Ptuj pomen tudi v Kocljevi kneževini, ko sta tu stali dve cerkvi. Povezave s Karantanijo, Panonijo in Velikomoravsko dokazujejo arheološke najdbe z velikega in pestrega slovanskega grobišča, drugega največjega v vzhodnoalpskem prostoru (znanih 426 grobov).¹⁷⁷ S temi ugotovitvami se ujema tudi omemba mitninskih postaj v Arnulfinumu, ki so bile med seboj povezane z nekdanjimi rimskimi cestami – Ptuja ter proti severu in vzhodu Savarije, Blatenskega Kostela ter Pecsca (*Quinque aecclisiae*). Cvetoč promet v jugovzhodnem mejnem območju vzhodnofrankovske države s središčem v Ptuju je vsekakor verjeten, če pomislimo na živahno dogajanje ob Donavi na severu, kot ga prikazuje skoraj istočasni raffelstettenski mitninski red.¹⁷⁸ Določeno komuniciranje Ptuja na večje razdalje dokazujejo tudi (sicer redke) najdbe bizantinskih novcev iz 7., 8., 9., 10. in 11. stoletja.¹⁷⁹ Pri tem pri razvoju Ptuja ne gre pozabiti na možnost vpliva rečnega prometa na Dravi, tako pomembnega v kasnejših stoletjih, ki je po novejših ugotovitvah prav v zgodnjem srednjem veku imel precejšen pomen pri razvoju zgodnjeurbanih središč.¹⁸⁰ Domnevamo lahko, da so se z neagrarnimi dejavnostmi – rokodelstvom, transportom in trgovanjem – v tem času ukvarjali prvenstveno podložni prebivalci naselja. Nedvomno pa je bila socialna sestava takšnih zgodnesrednjeveških centralnih naselbin nadvse pestra in je zajemala cel spekter od sužnjev do vojščakov, plemstva in klerikov.¹⁸¹

Ali lahko po teh ugotovitvah oznako *civitas* prisodimo Ptuju že za karolinško dobo in je bila morda v Arnulfinum prevzeta iz avtentične predloge oziroma dejanske rabe 9. stoletja? Dejstvo je, da sta bili že v darovnici Ludvika Nemškega leta 860 kot *civitas* označeni Savarija – sedež karolinške grofije (ne pa obenem sedež škofije), ter Salzburg, cerkvena metropola (*in Salzburc civitate*), medtem ko se pri Melku, Hollenburgu in Traismauerju v tej diplomi omenjajo le kraljevi dvori.¹⁸² Očitno v dvorni pisarni že v tistem času termina niso dosledno

¹⁷⁶ O politični povezavi Karantanije s Panonijo prim. Peter ŠTIH, *Regnum Carantanum*, ZČ 40 (1986), str. 215–231, zlasti 222 sl.; GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda I* (Ljubljana 31978), str. 437 sl.; ISTI, *Zgodovina II* (kot v op. 42), str. 27 sl., 85 sl., 107 sl. Komunikacija s Karantanijo je verjetno potekala po rimski cesti južno od Pohorja, skozi Vitanje in Mislinjsko dolino, kajti rimska cesta po Dravski dolini je bila v soteski med Breznom in Falo močno izpostavljena usadom in zaraščanju ter bi zahtevala redno vzdrževanje, kakršnega v tej dobi gotovo ni bilo. Domnevamo lahko postopen propad te komunikacije in nastanek obsežnega »Dravskega gozda«, ki je ločeval Koroško od »Marke onstran gozda« (*Marchia transsilvana*), in ga je ponovno odprla šele poznosrednjeveška kolonizacija. Gl. Stanko PAHIČ, *Die Erforschung der Römerstraßen im nordöstlichen Slowenien*, AV 34 (1983), zemljevid 6 v prilogi.

¹⁷⁷ S časom Pribinove in Kocljeve oblasti nad Ptujem se ujemajo arheološke najdbe v grobovih na ptujskem grajskem platuju iz druge tretjine 9. stoletja, ki sodijo v velikomoravski kulturni krog. Najdeni predmeti (ostroge, noži, nakit) izrazito predstavljajo doseljen plemiški sloj. Paola KOROŠEC, *Nekropola na ptujskem gradu*. *Turnirski prostor* (Ptuj 1999), str. 50 sl., zlasti 53, 83; ISTA, *Zgodnesrednjeveška nekropola na ptujskem gradu*, ZČ 26 (1972), str. 27, 29; ISTA, *Naselbinska struktura* (kot v op. 39), str. 81; Andrej PLETERSKI, *Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione*, v: *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* (Ljubljana 1999), str. 402 sl.

¹⁷⁸ Prim. KOSI, *Potujoči srednji vek* (kot v op. 49), str. 22 sl.

¹⁷⁹ Peter KOS, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B.C.–A.D. 1000*, Situla 24 (Ljubljana 1986), str. 226 sl.

¹⁸⁰ Prim. Detlev ELMERS, *Die Rolle der Binnenschifffahrt für die Entstehung der mittelalterlichen Städte*, v: *Frühgeschichte* (kot v op. 33), str. 137–147.

¹⁸¹ O razvoju neagrarnih dejavnosti v zgodnjih centralnih krajih in socialni strukturi prim. BRACHMANN, *Der Markt* (kot v op. 155), str. 121 sl.; Peter DONAT, *Handwerk, Burg und frühstädtische Siedlungen bei nordwestslawischen Stämmen*, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 92–107, zlasti 105; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 134 sl.; DILCHER, *Rechtshistorische Aspekte* (kot v op. 21), str. 25 sl.; DOPSCH, *Zur topographischen* (kot v op. 103), str. 89 sl.; za Češko VELÍMSKÝ, *Die präurbanen* (kot v op. 40), str. 244.

¹⁸² Gl. op. 107.

uporabljali le za škofije. V Arnulfinumu so nato v panonskem prostoru kot *civitas* navedeni Savarija, Blatenski Kostel, Ptuj in *Zuip* pri Lipnici. Blatenskemu Kostelu kot prestolnici Spodnje Panonije ta naziv v 9. stoletju, po analogiji s Savarijo, nedvomno lahko pripišemo, še toliko prej, ker je tako imenovan že okrog leta 870 v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.¹⁸³ Tu lahko omenimo, da je temu času sodobni anonimni »bavarski geograf« v svojem delu, nastalem v krogu vzhodnofrankovskega dvora sredi 9. stoletja, tudi imenoval pomembna naselbinska središča slovanskih ljudstev ob vzhodni frankovski meji z oznako *civitas*.¹⁸⁴ Zato glede na prikazan centralni pomen Ptuja v karolinškem obdobju nikakor ni izključeno, da so tudi to naselbino kot *civitas* označevali že v Arnulfovi dobi.¹⁸⁵

Nedvomno pa je danes ohranjeni ponarejeni Arnulfinum rezultat otonske dobe in tedanjih družbenih razmer. Salzburg je v falsifikatu ugleden termin *civitas* uporabil za pomembnejša gospodarsko-upravna središča v vzhodnoalpskem in panonskem prostoru, pri katerih je imel posestni interes oziroma stare pravice. Melk, Hollenburg in Traismauer, kjer je nadškofija leta 860 prejela kraljeve dvore, so v nadaljnjem stoletju nedvomno stopnjevali svoje centralne in gospodarske funkcije in za metropolijo postali *civitates*. Ni razloga za dvom, da je podoben razvoj doživel Ptuj. Doba madžarske prevlade v prvi polovici 10. stoletja glede same funkcije Ptuja ni nujno pomenila drastičnega preloma s karolinško dobo – nenazadnje je bila naselbina strateškega pomena za logistiko madžarskih pohodov proti Italiji.¹⁸⁶ Kontinuiteta starejših centralnih krajev je v zgodnjem madžarskem obdobju dokazana pri številnih pomembnih naselbinah: *Savaria*–Szombathely, *Quinque aecclesiae*–Pecs,¹⁸⁷ Blatenski Kostel,¹⁸⁸ *Brezalauspurc*–Bratislava,¹⁸⁹ Nitra¹⁹⁰ idr.). Nepretrgano poselitev ptujskega prostora

¹⁸³ Gl. zgoraj str. 279.

¹⁸⁴ LM IV (1989), st. 1269 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 10 sl.

¹⁸⁵ Lep sodoben primer je iz podonavskega prostora v Avstriji, kjer je Lorch, prednik kasnejšega pomembnega mesta Enns, v darovnici kralja Ludvika Otroka leta 901 označen kot *civitas*, zgrajena kot oporišče imperija proti vpadam Madžarov (*MGH, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum IV* (kot v op. 73), št. 9). V listini Otona II. iz 977 je imenovan *Anesipurch* (DO II, št. 167). Da je šlo poleg utrdbe tudi za večjo naselbino neagrarnega značaja, je razvidno v dokumentu iz leta 1071, ki omenja *oppidum in Anesiburch*. Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 522 sl., 528 sl.; Siegfried HAIDER, *Karolingische Pfalzen als Kerne späterer Städtegründungen, v: Vom Ursprung der Städte* (kot v op. 23), str. 194 sl.; Franz–Heinz HYE, *Die Städte und Märkte in den Ostalpen im 11. Jahrhundert, v: Die Frühgeschichte* (kot v op. 11), str. 196; FEHN, *Die zentralörtlichen Funktionen* (kot v op. 23), str. 209 sl.

¹⁸⁶ Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 326. Neprekinjenost v poselitvi in celo napredek sta v ogrskem obdobju 10. stoletja ugotovljena tudi v krajih ob Donavi v Spodnji Avstriji. Gl. Peter CSENDES, *Der niederösterreichische Raum im 10. Jahrhundert, v: Baiern, Ungarn und Slaven im Donauraum* (kot v op. 53), str. 100. O madžarskih pohodih gl. Peter ŠTIH, *Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja, ZČ 37* (1983), str. 171–201.

¹⁸⁷ SÁNDOR, *Sopianae* (kot v op. 134), str. 233 sl.; FÜGEDL, *Die Entstehung* (kot v op. 134), str. 102 sl.; GEREVICH, *Hungary* (kot v op. 134), str. 437 sl. Jedro naselbine je pomenila 1009 zasnovana katedrala sv. Petra s pripadajočimi objekti.

¹⁸⁸ Pri Blatenskemu Kostelu je bila v delu naselbine arheološko potrjena intenzivna slovanska poselitev s krščanskimi pokopi še do srede 10. stoletja (več kot 750 grobov). Ta del je bil nato očitno opuščen zaradi slabših bivalnih pogojev in ne madžarskega uničenja. Naselbina na »grajskem otoku« pa je zelo verjetno funkcionirala naprej in leta 1019 je ogrski kralj Štefan I. tu ustanovil benediktinsko opatijo, ki je nadaljevala centralno vlogo lokacije. Gl. Robert MÜLLER, *Ethnische Verhältnisse in der Umgebung von Keszthely und Zalavár im 9.–10. Jahrhundert, v: Baiern, Ungarn und Slaven im Donauraum* (kot v op. 53), str. 163–172, tukaj 166, 169 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 441, 450.

¹⁸⁹ Alojz HABOVŠTIK, *Bratislava – Die Anfänge der heutigen Hauptstadt der Slowakei, v: Frühgeschichte* (kot v op. 33), str. 159–165.

¹⁹⁰ Gl. RUTTKAY, *Neutra* (kot v op. 41), str. 628 sl., 631; ISTI, *Genese und Typologie der mittelalterlichen Städte im gebiet der Slowakei vor dem 14. Jahrhundert, v: Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 302.

in s tem funkcije naselbine dokazuje tudi neprekinjeno nadaljevanje pokopov na velikem ptujskem slovanskem grobišču.¹⁹¹ Po ponovni priključitvi imperiju po 955 se je nekdanji pomen Ptuja verjetno hitro obnovil, kar lahko sklepamo tudi na osnovi arheoloških izsledkov o domnevem močnem povečanju prebivalstva naselbine od srede 10. stoletja.¹⁹² Tudi pisni viri – Arnulfinum ter njegove potrditve – omogočajo domnevo, da je bil Ptuj okrog leta 980 pomembna salzburška centralna naselbina, imenovana *civitas* kot druga podobna središča cesarstva, o čemer ne dvomi vrsta raziskovalcev.¹⁹³

Bistven vir, na osnovi katerega lahko ocenjujemo status in pomen Ptuja konec 10. stoletja, je potrditev salzburških pravic in posesti s strani cesarja Otona II. leta 982, najstarejši nesporno avtentični dokument, ki dokazuje obstoj in povzema dele Arnulfinuma.¹⁹⁴ Listina, nastala na prošnjo nadškofa Friderika, se omejuje na salzburške posesti v vzhodnoalpskem prostoru in izpušča vse panonske in obdonavske kraje Arnulfove darovnice. V njej vladar na prvem mestu potrjuje Arnulfovo daritev *Pettouiam civitatem* z vsemi topografskimi podrobnostmi, za njo pa kot *civitates* omenja še Zuip in Krnski grad – torej tri pomembna gospodarska in upravna središča na jugovzhodu države.¹⁹⁵ V dokumentu je kot sedež cerkvene metropole oz. prejemnika privilegija z oznako *Iuuauia civitas* naveden tudi Salzburg – tedaj nedvomno centralna naselbina z močnim neagrarnim značajem,¹⁹⁶ medtem ko je bila listina izdana v Tarentu v južni Italiji, pomembnem pristanišču in sedežu nadškofije (*actum iuxta Tarentum foras muros civitatis*). Težko bi domnevali, da je kraljeva pisarna v diplomah isti termin uporabljala za oznako kakšnih med seboj bistveno različnih naselbinskih oblik. Če analiziramo uporabo izraza *civitas* v tej listini sodobnih diplomah Otonov iz druge polovice 10. stoletja, ugotovimo, da je dvorna pisarna tako imenovala na eni strani, poleg mediteranskih središč s kontinuiteto iz antike,¹⁹⁷ vsa stara pomembna središča države na nekdanjem rimskem ozemlju s sedeži škofij (Köln, Mainz, Trier, Utrecht, Liege, Metz, Speyer, Worms, Straßburg, Augsburg, Regensburg, Passau, Salzburg)¹⁹⁸ – z mnogoterimi centralnimi funkcijami – in na drugi strani popolnoma enakovredno tudi centralne kraje, ki so nastali izven nekdanjega rimskega ozemlja, oziroma neodvisno od tega, ali je bil v nekem kraju sedež škofije ali ne

¹⁹¹ PLETERSKI, Razcvet (kot v op. 177), str. 403 sl.

¹⁹² KOROŠEC, *Nekropola* (kot v op. 177), str. 84; ISTA, Naselbinska struktura (kot v op. 39), str. 82.

¹⁹³ MITTERAUER, *Zollfreiheit* (kot v op. 108), str. 69; HASSINGER, *Zollwesen* (kot v op. 141), str. 353; SYDOW, *Anfänge* (kot v op. 109), str. 68–69; DOPSCH, *Die Karolinger* (kot v op. 42), str. 225, 227; HYE, *Die Städte* (kot v op. 185), str. 194 sl.; ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 537. O danes preseženem mnenju glede pomena Ptuja prim. ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 223 sl.; GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 166.

¹⁹⁴ DO II, št. 275; SUB II, št. 58; *Gradivo* II, št. 473.

¹⁹⁵ To je edina od vladarskih potrditev Arnulfove darovnice, ki se v seznamu posesti omejuje le na izbor salzburških posesti v vzhodnih Alpah, in edina, ki Ptuj na prvem mestu omenja kot celovito naselbino z dikcijo ... *tradidit Pettouiam civitatem una cum ...*, nato sledijo pertinence. Vse ostale kasnejše vladarske potrditve dobesedno ponavljajo dikcijo Arnulfinuma: ... *ad Pettouiam ecclesiam cum decima et duas partes civitatis ...*

¹⁹⁶ Salzburg je leta 996 od Otona III. dobil svečan cesarski tržni privilegij za vsakodnevno trgovanje – *mercatum omni die legitimum* – ki je nedvomno legaliziral in nadgradil že obstoječe funkcije naselbine. DO III, št. 208; DOPSCH, HOFFMANN, *Geschichte* (kot v op. 165), str. 123 sl., 126 sl.; Heinz DOPSCH, Wann wurde Salzburg Stadt?, v: *Vom Stadtrecht zur Bürgerbeteiligung. Festschrift 700 Jahre Stadtrecht von Salzburg*, hg. H. DOPSCH, Salzburger Museum Carolino Augusteum 33 (Salzburg 1987), str. 20.

¹⁹⁷ Cesar Oton II. na primer leta 977 v listini za oglejskega patriarha Rodoalda, v kateri mu potrjuje nakup Izole, imenuje Koper *civitas Iustinopolis* (DO II, št. 154; *Gradivo* II, št. 457). V pogodbi Koprčanov z Benetkami istega leta pa so poleg *civitas Iustinopolis* omenjena še druga istrska mesta (*civitates Ystrie*). Gospodarsko komponento značaja teh naselbin dokazujejo členi pogodbe, ki se v veliki meri nanašajo na medsebojno trgovanje in plačevanje mitnin. *Gradivo* II, št. 462.

¹⁹⁸ Gl. odgovarjajoče diplome po imenskem kazalu v DO I, DO II in DO III. Prim. KÖBLER, *burg und stat* (kot v op. 27), str. 308 sl.

(npr. Magdeburg,¹⁹⁹ Altenburg in Zeitz v marki Meißen,²⁰⁰ Bingen ob Renu,²⁰¹ Aschaffenburg,²⁰² Zürich,²⁰³ Bamberg,²⁰⁴ Tulln²⁰⁵ ob Donavi v Avstriji, Zuip pri kasnejši Lipnici,²⁰⁶

¹⁹⁹ Magdeburg je eno prvih središč na germanskem ozemlju brez kakršnekoli navezave na antično dediščino, ki se je začelo imenovati *civitas*. S tem terminom je v vladarskih listinah označen že 937 in 945, več desetletij pred ustanovitvijo nadškofije (DO I, št. 14, 63). Šlo je za pomemben centralni kraj s samostanom, vladarjevimi dvorom in tržno naselbino, ki jo predpostavljata že 937 in 942 omenjeni mitnina in kovnica (DO I, št. 15, 46). V letu 965 pa imamo v listinah izrecno izpričan promet trgovske robe s čolni, vozovi, konji in pešci, od česar se je pobirala mitnina, in na drugi strani omembo Judov in drugih trgovcev, stalno živečih v naselbini – *Iudei vel ceteri ibi manentes negotiatores* (DO I, št. 299, 300). Prim. Berent SCHWINEKÖPER, Die Anfänge Magdeburgs, v: *Studien zu den Anfängen* (kot v op. 34), str. 389–450, zlasti 409 sl.; Ernst NICKEL, Magdeburg in karolingisch-ottonischer Zeit, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 294–331.

²⁰⁰ Cesar Oton II. je v letu 976 podelil škofijski cerkvi v Zeitzu *nostrae proprietatis civitatem Altenburg ... et episcopalem civitatem Itacam* (DO II, št. 139). Šlo je za dve centralni naselbini v marki Meißen, obe sta bili središči administrativnih okrožij v novoosvojenem slovanskem okolju (tzv. Burgward), ena je bila sedež škofije, druga ne. Ustanovitev škofije v Zeitzu leta 968 kaže na zgodnji centralni pomen lokacije, kar suponira tudi ime druge naselbine – Altenburg. Oba kraja sta se v visokem srednjem veku razvila v pravi meščanski naselbini. Altenburg je bil celo eno najzgodnejših urbanih središč na današnjem Saškem in njegov kontinuiran mestni značaj lahko sledimo najkasneje od srede 12. stoletja. Gl. Hansjürgen BRACHMANN, Archäologische Forschungen zum stauferzeitlichen Landesausbau in Sachsen, v: *Kaiser Friedrich Barbarossa. Landesausbau – Aspekte seiner Politik – Wirkung*, hg. E. ENGEL, B. TÖPFER, Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 36 (Weimar 1994), str. 43; LM II (München 1983), st. 1101 sl.; LM IX (1998), st. 517 sl.

²⁰¹ Bingen ob Renu na ozemlju nadškofije Mainz je bil antični kastrum. Leta 983 je cesar Oton II. podelil mainškemu nadškofu *ius potestative infra et extra Pinguam civitatem in omnibus rebus ... et banno sub territorio eiusdem civitatis*. Za vrednotenje vsebine termina je še posebej značilno, da je v diplomu Mainz, sedež nadškofije in eno najpomembnejših urbanih središč države, označen kot *urbs*, medtem ko je neprimerno manj pomembni Bingen, kjer nikoli ni bilo škofije in je kasneje postal mesto le z omejenim regionalnim pomenom, imenovan *civitas*. DO II, št. 306.

²⁰² Oton II. je v letih 975 in 976 podelil posest samostanu sv. Petra in *civitate Ascaffaburg* (DO II, št. 98, 128). Šlo je za staro, prvotno alemansko naselje, z okrog leta 950 ustanovljenim samostanom, ki je nadalje pomenil topografsko jedro naselbine. Ta se je kot centralni kraj razvila zlasti od postavitve mostu čez reko Main leta 986, že pred koncem 12. stoletja pa je tudi v pravnem pogledu prava meščanska naselbina. LM I (1980), st. 1101 sl.

²⁰³ Zürich se je razvil na mestu rimskega kastela in kasneje karolinškega dvora, kjer je bila že v 9. stoletju tudi kovnica. Leta 853 je Ludvik Nemški tu ustanovil ženski samostan, enega jeder naselbine. V diplomu iz leta 972 je Oton II. kot sovladar samostanu Einsiedeln podelil oprostitev plačevanja mitnine in pristojbine ob menjavi denarja v Zürichu – *in Turego civitate* (DO II, št. 25). V diplomu je izrecno rečeno, da gre za oprostitev plačevanja pri trgovanju v naselbini – *ut homines illorum necessaria servitia providentes mercimonio quolibet in hac civitate negotiantes ...* Izraz *civitas* tu nedvoumno označuje centralno naselbino, v kateri se je trgovalo, kot dokazuje tudi ponovna potrditev tega privilegija s strani Otona III. leta 996 – *ut nullus ... teloneum a quocumque negotio in loco Turegum exigat* (DO III, št. 231). Prim. Jürgen SYDOW, *Städte im deutschen Südwesten. Ihre Geschichte von der Römerzeit bis zur Gegenwart* (Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1987), str. 39–40.

²⁰⁴ Okrog leta 902 kot kastrum prvič omenjeni Bamberg je v 10. stoletju postal središče velikega kraljevega zemljiškega gospostva. Cesar Oton II. ga je kot *civitatem Papinberc* z vsem pripadajočim leta 973 podelil bavarskemu vojvodi Henrikmu (DO II, št. 44) – naselbina je torej *civitas* že pred ustanovitvijo škofije. Najkasneje sredi 10. stoletja je naselbinski kompleks vključeval tržno naselbino pod grajskim gričem. Sin bavarskega vojvode in kasnejši cesar Henrik II. je v Bambergu uredil eno svojih rezidenc in tu leta 1007 ustanovil škofijo. Že v 10. stoletju je šlo za pomemben centralni kraj z mnogoterimi funkcijami, ki ga je označeval termin *civitas*. Bernd SCHNEIDMÜLLER, Die einzigartig geliebte Stadt – Heinrich II. und Bamberg, v: *Kaiser Heinrich II. 1002–1024. Bayerische Landesausstellung 2002*, hg. J. KIRMEIER et al. (Stuttgart 2002), str. 31 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 312; LM I (1980), st. 1394 sl.

²⁰⁵ Tulln je bil že 859 kraljevi dvor, omenjen v originalni darovnici Ludvika Nemškega (DLD, št. 96). Tudi kasneje je bil kraljeva posest in je 1014 izrecno omenjen kot *civitas* v darovnici cesarja Henrika II., ki je passauski škofiji podelil kraljevsko hubo za izgradnjo cerkve in *Tulna extra civitatem* (DH II, št. 317). Tulln se je v 12. stoletju poleg Dunaja in Kremsa razvil v eno najzgodnejših mestnih središč Avstrije. Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 432, 476 sl.; KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 24; GUTKAS, Die Entwicklung des österreichischen Städteswesens im 12. und 13. Jahrhundert, v: *Die Städte Mitteleuropas* (kot v op. 8), str. 79; Nikolaus HOFER, Von Comagenis zu Tulln. Neue archäologische Erkenntnisse zur Stadtwerdung Tullns, v: *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt* (kot v op. 21), str. 195–204.

²⁰⁶ V originalni darovnici Otona I. salzburški nadškofiji iz leta 970 je kraljeva pisarna Zuip imenovala *civitas*. Gl. op. 148.

Pazin in Pičen v Istri²⁰⁷). Termin *civitas* je v vladarskih diplomah te dobe nesporno pomenil pomembno centralno naselbino z različnimi funkcijami, ne glede na njen izvor oziroma genezo. Izraza nikakor ne moremo omejiti zgolj na utrdbo ali grad, še manj na ostanke rimskega mesta. Kot izrecno kažejo nekatere formulacije, ki *civitates* neposredno povezujejo s tržiščem, mitnino, *bannum* in kovnico, je pogosto šlo za naselbine z zgodnjeurbanim značajem, v katerih so potekale neagrarne dejavnosti. Takšno vsebino izraza lahko zaznamo že v zgodnjem 10. stoletju,²⁰⁸ zlasti zgovorne pa so diplome iz pozne otonske dobe. Oton III. je leta 989 škofu Halberstadta podelil privilegij, da *in loco Haluerstatensi dehinc teneat et faciat mercatum ac monetam atque teloneum et bannum ... sicut relique civitates Magadaburg et aliae tenent et possident*.²⁰⁹ Leta 1000 je isti vladar frankovskemu samostanu Lorsch dovolil, da v svojem kraju Weinheim organizira trg z vsemi pravicami in koristmi *sicut publicum mercatum in ceteris civitatibus et villis colitur*.²¹⁰ Kralj Henrik II. pa je leta 1004 sankcioniral ustanovitev trga pri samostanu Andlauu v Alzaciji z določilom, naj vsi, ki *in loco mercati* trgujejo, uživajo mir in zaščito pod kraljevskim Bannumom, *quam in aliis civitatibus opidis castellis vicis villis tenuerunt et tenere debuerunt, quotquot publicum petierunt mercatum*.²¹¹ Kot kažejo citati, je *civitas* pomenila tržni kraj prve kategorije. Privilegij Henrika II. za Worms iz leta 1014, v katerem je grofom dovolil od podložnikov škofa pobiranje globe 60 solidov za prekrške le *in publicis civitatibus*, kaže, da je šlo za kraje v vladarjevi pristojnosti z različnimi aktivnostmi, kjer je bilo življenje posebej pravno regulirano.²¹² Kakšne aktivnosti so tu potekale, je jasno razvidno v privilegiju za samostan sv. Maximina v Trierju, ki mu je Oton III. leta 990 potrdil, da *in civitatibus regalibus ... liberam potestatem habeant intrandi et exeundi vendendi et emendi*, torej pravico do prodaje in nakupa v kraljevih *civitates*.²¹³ Natančnejšo strukturo takšnega centralnega kraja prikazuje darovnica Otona III. iz leta 999, ko je passauski škofiji prepustil *mercatum monetam bannum teloneum et totius publice rei districtum ... in eadem civitate Batauiensi*.²¹⁴ V skupino podobnih pomembnejših naselbin, ki jih je dvorna pisarna – ali salzburška ob prevzemu dvorne terminologije – označevala kot *civitas*, je očitno

²⁰⁷ Diploma Henrika II. iz leta 1012, s katero je oglejski cerkvi potrdil darovnico Otona III. za posest Pična in Pazina, je posebej zanimiva. Vladar potrjuje *duas civitates in comitatu Hystriensi sitas*, in pri tem pri Pičnu izrecno omenja sedež škofije – *in qua iam dudum episcopatus ... constructus esse videtur*. Kljub temu, da v Pazinu ni bilo škofije, je ta imenovan enako – *civitas*, in v nadaljevanju so za obe naselbini navedene iste pertinence – *cum placito et decimis, atque suffragio et districto vel omni publica functione liberorum hominum in eis habitantium ... per tria miliaria eisdem civitatibus ex omni parte adiacentia*. Poleg tega Henrik podeljuje pristanišče v Plominu, kjer so prebivalci obeh naselij lahko imeli svoje ladje in od tod svobodno pluli v druge pokrajine cesarstva. Razvidno je, da je šlo pri obeh naselbinah – *civitas* – za centralne kraje, naseljene s svobodnim prebivalstvom, ki se je ukvarjalo tudi z negrarnimi dejavnostmi. Oba kraja sta dobila pripadajoč mestni teritorij v radiju treh milj, ki je sodil pod javno oblast mestnega gospoda. DH II, št. 243; UBK I, št. 16; *Gradivo* III (Ljubljana 1911), št. 31.

²⁰⁸ Že v diplomu kralja Konrada I. iz 918 glede plačevanja mitnine v Würzburgu se trgovci omenjajo v neposredni povezavi s *civitates*: *... thelonei debitum ... debet persolvi a cunctis qui cum mercatus sui mercimonio ab universis provinciis et civitatibus illuc conveniunt*. DO I, št. 35.

²⁰⁹ DO III, št. 55.

²¹⁰ DO III, št. 372.

²¹¹ DH II, št. 79.

²¹² DH II, št. 319.

²¹³ DO III, št. 62.

²¹⁴ *... concessimus atque largiti sumus eiusdem civitatis mercatum monetam bannum teloneum et totius publice rei districtum ... ut predictus presul ... omnem publicam rem hactenus nobis in eadem civitate Batauiensi pertinenti habeat et firmiter infra civitatem et extra perpetualiter teneat ...* (DO III, št. 306). Formulacija jasno kaže, da so bile pertinence vezane na naselbino, *civitas* Passau.

sodil tudi Ptuj.²¹⁵ Imel je podobne pertinence kot Passau in v naselbinskem pogledu verjetno ni pomenil kaj bistveno drugačnega.

Kaj so pomenile, oziroma s kakšno funkcijo so bile zvezane pravice Salzburga – *bannum, theloneum in pons* – na Ptuj? *Bannum* v povezavi s *civitas* ali *mercatum* je v otonskih listinah nič drugega kot sodna pristojnost nad tržno naselbino,²¹⁶ ki je prejemniku zagotavljala celovito izvajanje privilegija in skupaj z ostalimi pritiklinami pomenila koristi oz. dohodek (npr. sodne globe).²¹⁷ Prvič jo v že razviti obliki zasledimo leta 946 v diplomi Otona I., ki je saškemu samostanu Corvey dovolil, da v eni od dveh svojih skupaj ležečih vasi Meppen, nad katerima mu je podelil *bannum*, ustanovi trg z mitnino in kovnico. *Bannum* je tudi izrecno opredeljen: da noben javni (kraljevi) sodnik nima v omenjenih vaseh sodne pristojnosti razen zakoniti odvetnik samostana (*ut nullus iudex publicus in locis antedictis ullam insuper exerceat potestatem iudicariam nisi prefati legitimus advocatus abbatis*).²¹⁸ Na trgu naj bi vladal tržni mir za prihajajoče, odhajajoče in tam živeče, kot je bil podeljen drugim trgovskim krajem (*sicut aliis mercatorum locis concessum est*). Podobnih primerov je več, najbolj izčrpni pa so za Magdeburg.

V sklopu obsežnih privilegijev za samostan sv. Mavricija v Magdeburgu leta 965, ki so pripravljali ekonomsko bazo za kmalu zatem ustanovljeno nadškofijo in zajemali podelitev trga, mitnine in kovnice, je cesar Oton I. prepustil samostanu tudi *bannum nostre regie vel imperatorie dignitatis in urbe Magadaburg*.²¹⁹ Kot je razloženo, je to pomenilo, da Judje in drugi tam živeči trgovci niso glede sodstva in reda sodili pod nikogar drugega razen pod omenjeno cerkev.²²⁰ S tem (*prescripti vero nostri banni*) noben grof, sodnik ali drug državni uradnik v naselbini (*in eadem civitate*) ni imel več sodnih pristojnosti, razen vodstvo omenjene cerkve oziroma njihov izvoljeni advokat.²²¹ Šlo je za podelitev sodne imunitete, ki je bila krajevno in personalno opredeljena – veljala je v *mestu* Magdeburg za *tam živeče* Jude in druge trgovce, ki so bili izvzeti izpod oblasti kraljevih uradnikov oziroma izpod kraljevega

²¹⁵ Prim. HYE, *Die Städte* (kot v op. 185), str. 195. Da so takšni vladarjevi centralni kraji obstajali tudi na jugovzhodu države lahko sklepamo iz dokumenta iz leta 1027, ko je cesar Konrad II. na Bavarskem ukazal preiskavo stanja kraljeve posesti, ki je vključevala tudi poizvedbo glede *civitates* v Avstriji: ... *de civitatibus ad marchiam istius provincie pertinentibus* ... *Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Band (926–1283)*, ed. T. BITTERAU (München 1909), št. 1422.

²¹⁶ Cesar Oton I. je leta 973 saškemu samostanu Herford potrdil pravico do trga s kovnico in mitnino v Odenhausnu s formulacijo: ... *in loco superius nominato potestatem non solum mercationis constituendum sed etiam ... banno nostro imperiali exigendum ... concessimus* (DO I, št. 430). O razvoju in vsebini pojma *bannum* na splošno gl. Hans HIRSCH, *Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter* (Darmstadt 1958), str. 173 sl.

²¹⁷ *Bannum* v smislu koristi oz. dohodka je lepo formuliran v privilegiju za Halberstadt iz 989 – *talía iura talesque utilitates de eodem mercato moneta teloneo et banno* ... (DO III, št. 55). V privilegiju za Bremen je Oton I. leta 965 podelil hamburškemu nadškofu *bannum et theloneum nec non monetam totumque*, ki so dotedaj sodili v državno blagajno – *quod inde regius rei publicae fiscus obtinere poterit* (DO I, št. 307). V diplomi za Worms iz 979 je govora o *omnes cuiuscumque negotiationis utilitates, toletis videlicet et bannis* (DO II, št. 199). Prim. Berent SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte bis zum Ende des Investiturstreites. Die Politik der Ottonen und Salier gegenüber der werdenden Städten im östlichen Sachsen und in Nordthüringen*, Vorträge und Forschungen, Sonderband 11 (Sigmaringen 1977), str. 51.

²¹⁸ DO I, št. 77.

²¹⁹ DO I, št. 300.

²²⁰ ... *et ne vel Iudei vel ceteri ibi manentes negotiatores ullam aliunde nisi ab illo, qui eidem ecclesie prefuerit, districtiois aut discipline sententiam vel regulam sustineant*. Prav tam.

²²¹ ... *nullus vel comes vel vicarius vel iudex vel tribunus vel exactor vel alia aliqua persona in eadem civitate sibi usurpandi vel aliam aliquam in prescriptis legem aut disciplinam exercendi potestatem habeat, nisi ipse qui eidem loco vel ecclesie prefuerit, vel advocatus quem nostro consensu sibi et eidem ecclesie preficiendum elegerit*. Prav tam.

bannum-a.²²² Cesar Oton II. je leta 979 ponovil podelitev *bannum*-a nad Magdeburgom tamkajšnji novoustanovljeni nadškofiji in ga še bolj preciziral – veljal je *in sepe dicta civitate vel suburbium* in sicer nad trgovci in Judi, ki so ali bodo v bodoče tam prebivali (*inhabitantibus aut in posterum habitaturis*) ter vsemi drugimi, ki so se tam pod kakršnimikoli pogoji zadrževali oz. bivali (*aliisque cuiuscumque conditionis inibi morantibus*).²²³ Bistveno je, da je le nadškof oziroma njegov odvetnik sedaj imel pristojnost v naselbini tako nad vsemi stalnimi prebivalci (trgovci, Judje) kot nad vsemi ostalimi različnega stanu oz. pravnega statusa, ko so začasno bivali ali prihajali v kraj. To pa suponira obstoj in omejitev posebnega sodnega območja (Bannbezirk), izvezetega iz prava agrarne okolice, ki je zajemalo *civitas* in *suburbium*, in kjer so vsi, ki so vstopili, sodili pod posebno imunitetno tržno sodstvo (»tržna imuniteta«, W. Schlesinger). To sodstvo je načeloma kot mitnina, kovnice in ostale pertinenca sodilo v kraljevo domeno v sklopu regalne tržne pravice (Marktregal).²²⁴ Prav v času Otonov je tržna pravica s številnimi darovnicami prehajala na cerkvene institucije in redkeje tudi posvetne gospode.²²⁵ »Tržna imuniteta« je bila posebna kategorija, bolj specifizirana od splošne imunitete, ki so jo mnoge cerkvene institucije uživale že prej in bile z njo zaščitene pred posegi tujih uradnikov na svojih posestih in nad svojim podložnim prebivalstvom.²²⁶ Omejevala se je na samo neagrarno naselbino – *civitas, urbs, suburbium, villa, locus* – s specifičnimi pogoji dejavnosti in bivanja (trgovanje, pobiranje mitnine, kovanje in menjava denarja, obrtna produkcija, verjetno tudi vprašanja bivanja in zemljiške posesti, v začetku vsaj za ozek sloj naseljenih trgovcev).²²⁷ Lokalna omejenost je lepo nakazana v diplomi Otona III. škofiji v Utrechtu za kraj Bommel (999), kjer je vladar podelil *omnem districtum super villam Bomele* s pertinenca mitnino, kovnico in pravico do trgovanja, oziroma vse,

²²² Prim. SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), str. 405 sl.; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 405 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 304 sl.; SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte* (kot v op. 217), str. 61 sl.; Gerhard KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen in Salischer Zeit. Die Ausgliederung eximter Rechtsbezirke in Mittel- und Niederrheinischen Städten, v: *Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen*, Städteforschung A/11, hg. B. DIESTELKAMP (Köln–Wien 1982), str. 1–13, tukaj 6 sl.

²²³ DO II, št. 198.

²²⁴ SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), str. 408 sl., 427 sl.; ISTI, Der Markt (kot v op. 27), str. 278 sl.; SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte* (kot v op. 217), str. 145 sl., zlasti 149 sl.; Gerhard DILCHER, Stadtherrschaft oder kommunale Freiheit – das 11. Jahrhundert als Kreuzweg?, v: *Die Frühgeschichte* (kot v op. 11), str. 36–37; ISTI, Marktrecht (kot v op. 49), str. 404 sl., 406, 410; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 320 sl.; KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen (kot v op. 222), str. 9 sl.; ISTI, Zur Entstehung des mittelalterlichen Stadtrechtes, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 86 (1969), str. 177–198, tukaj 194 sl.; Heinrich BÜTTNER, Zum Problem des Marktes, vornehmlich nach Quellen des Westens und Südwestens des Reiches, bis zum Anfang des 12. Jahrhunderts, v: *Das Marktproblem im Mittelalter* (kot v op. 80), str. 44–46; FEGER, Märkte (kot v op. 80), str. 51; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 274 sl.; 279 sl.

²²⁵ ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 187; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 303, 311–312; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 279–280; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 135; SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), str. 425, op. 101. Ena redkih znanih podelitev tržne pravice posvetnemu prejemniku je darovnica Otona II. vdovi Immi za Lieding na Koroškem iz leta 975 (gl. spodaj str. 312).

²²⁶ Gl. SANTIFALLER, *Zur Geschichte* (kot v op. 85), str. 25 sl., 35 sl., 79 sl. Salzburg je za vse svoje posesti v cesarstvu užival imuniteto že od Karla Velikega, kar je okrog leta 945 še razširil Oton I. (SUB II, št. 5, 44; DO I, št. 68; DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 219 sl.). Samostan sv. Mavricija v Magdeburgu (kasnejša nadškofija) pa je za svoje podložnike pridobil imuniteto od Otona I. že ob ustanovitvi 937 (DO I, št. 14, 15).

²²⁷ V privilegiju Otona III. za ustanovitev trga poleg turinške opatije Memleben se na primer imunitetna formula izrecno nanaša na trg, kovnico in mitnino, kjer so nadalje namesto kraljevih pooblaščenecv le vodstvo tamkajšnje cerkve in njihov izvoljeni advokat izvajali kraljevi *bannum*: ... *ut nulla dehinc persona magna sive parva ... in predicto mercato moneta et teloneo aliquam molestiam vel inquietudinem inferre presumat, nisi statim eidem ecclesie et eius provisori vel advocato ad hoc opus de abbate electo et a regali potestate constituto regium bannum sicut regio exactori invita persolvat*. DO III, št. 142

kar je sodilo pod *publicum bannum sive districtum*.²²⁸ Personalno je tržni *bannum* zajemal obstoječe in eventualne bodoče prebivalce, ki bi se naselili v določeno naselje, kot je jasno rečeno 1038 v diplomu Konrada II. hamburški nadškofiji ob ustanovitvi trga v kraju Stade – *homines vero, qui in predicto predio quoquo modo sibi habitacula faciant, sub banno et constrictione advocati episcopalis nec alicuius alterius manere decernimus*.²²⁹ Odvetnik cerkvene institucije je imel v vseh teh primerih očitno specialno pristojnost le za tržno naselbino. Ta je zajemala vse prebivalstvo najrazličnejšega krajevnega porekla, socialnega stanu ali pripadnosti zemljiškemu gospodu in ne le podložno prebivalstvo lastnika naselbine oz. zemljiškega gospodstva.²³⁰ In to je bistvo, ki je tržno imuniteto ločilo od splošne imunitete. To pa je pomembna predstopnja v razvoju kasnejšega srednjeveškega mesta oziroma mestnega prava in skupnosti meščanov.²³¹

Potrditev *Pettouiam civitatem ... duas partes civitatis cum bannis theloneis ...* leta (977) 982 Salzburgu ne more biti nič drugega kot potrditev sodne pristojnosti v naselbini (*civitas*) Ptuj, kakršnakoli je že bila, oziroma nad vsem tamkajšnjim prebivalstvom. Množina *cum bannis* za razliko od *banno* drugih podobnih diplom je gotovo le posledica formulacije, ki govori o dveh delih naselbine s sodno pristojnostjo, ki je bila, kot tudi mitnina, razdeljena na tretjine (očitno so bili mišljeni prvenstveno dohodki od teh funkcij).²³² Če se zdi zgornja analogija z Magdeburgom za Ptuj pretirana, konec koncev je šlo za otonsko prestolnico cesarstva, pa citati v podobnih privilegijih za številne, tudi manj pomembne kraje, dokazujejo, da je šlo pri funkcionalni povezavi med *mercatus* in *bannum* v kraljevih darovnicah za vzorec običajnega pojava, ki ga zasledimo v različnih delih imperija (npr. Meppen,²³³ Verden,²³⁴

²²⁸ ... *concessimus omnem districtum super villam Bomele et super cuncta quae ad eandem villam pertinent, videlicet publicae rei subiecta, theloneum vero monetam et negotium generale fermentate cervisiae ... immo quicquid in iam dicta villa ad publicum bannum sive districtum pertinere visum est ... atque eundem districtum cum moneta banno et theloneo et totius publicae rei functione ...* DO III, št. 312. V diplomu Otona II. za Bingen iz 983 je celo izrecno podeljen *bannum sub territorio eiusdem civitatis et in locis contiguis*, ki je tudi natančno omejen (DO II, št. 306), škofiji v Würzburgu pa je Konrad II. leta 1030 potrdil kovnico, brod, vsakdanje trgovanje, mitnino in *totius civitatis eiusdem districtum*, kar očitno odgovarja *bannum*-u drugih diplom. DK II, št. 154.

²²⁹ DK II, št. 278.

²³⁰ Dejstvo je, da imamo, sicer šele v začetku 13. stoletja, tudi pri Ptujju izpričano funkcijo advokata meščanske naselbine – *advocatus burgi Petouie* – ki jo je izvajal avstrijski oz. štajerski vojvoda. Glede na skopost starejših virov ni izključeno, da gre za dosti starejšo funkcijo, primerljivo z zgoraj prikazanimi pristojnostmi cerkvenih advokatov v zgodnjeurbanih naselbinah konca 10. in 11. stoletja. Gl. spodaj str. 330.

²³¹ SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 278 sl., 286 sl.; ISTI, Vorstufen (kot v op. 80), str. 411 sl., 427 sl.; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 404 sl., 410; ISTI, Stadtherrschaft (kot v op. 224), str. 37, 42 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 313 sl., 317, 322 sl., 359 sl.; KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen (kot v op. 222), str. 9 sl., 13; ISTI, Zur Entstehung (kot v op. 224), str. 194 sl.; ENNEN, Die europäische Stadt (kot v op. 19), str. 66; BÜTTNER, Zum Problem des Marktes (kot v op. 224), str. 45; FEGER, Märkte (kot v op. 80), str. 51; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 292 sl.

²³² Zelo podobno formulacijo imamo pri diplomu za Worms iz leta 979, kjer sta bila mitnina in Bann razdeljena na tretjine in sta tamkajšnji škofiji dotedaj pripadala dva dela, vladarju pa tretji – *intra urbem vel in suburbio ... eadem ecclesia tam in toletis quam in bannis duas ... partes tenuit, tertia ... nostro fisco reservata*. V nadaljevanju je Worms omenjen kot *civitas* (DO II, št. 199). Delitev naselbine oziroma dohodkov od njenih pritliklin na več delov, ponavadi tretjine, med različne lastnike je bila pogosta in je znana tudi npr. pri Regensburgu, Passauu in še sredi 11. stoletja pri Heimenburgu na ogrski meji ob Donavi (gl. op. 315). Prim. SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 62–63.

²³³ Gl. op. 218.

²³⁴ Leta 985 Oton III. v darovnici za škofijo Verden: ... *concessimus mercatum et monetam facere in loco Verdensi ... et insuper bannum ac theloneum quod ad nostrum regale ius a prefato mercato et moneta aspicere visum est ... transfundimus* (DO III, št. 23).

Hagenrode²³⁵ na Saškem, Memleben²³⁶ v Turingiji, Weinheim²³⁷ in Helmarshausen²³⁸ na Frankovskem, Allensbach²³⁹ in Villingen²⁴⁰ na Švabskem, Donauwörth²⁴¹ na Bavarskem).²⁴² Našemu geografskemu prostoru bližje sta listini kralja Henrika IV., ki je leta 1060 v Beljaku (*in villa que vocatur Villach*) ustanovil trg (*mercatum*) in ga skupaj s sodstvom (*cum banno*), kovnico, mitnino in ostalim podelil škofiji Bamberg,²⁴³ leta 1061 pa je zgornjeavstrijskemu samostanu Lambach potrdil eksplicitno *bannum mercati in loco Wels ... cum omni utilitate*.²⁴⁴ Privilegij za trg pri saški opatiji Gandersheim iz 990 je še zlasti izčrpen pri razlagi *bannuma*-a, ki je bil podeljen tržni naselbini – vsi prestopki proti pravu, ki se zgodijo v kraju (*in eadem loco*), naj se s kraljevskim *bannum*-om (*nostro regio banno*), ki je bil prepuščen opatiji, razrešijo in poravnajo.²⁴⁵ Trgovci in drugi prebivalci kraja (*negotiatores et habitato-*

²³⁵ Opat Nienburga je leta 993 od Otona III. dobil dovoljenje za ustanovitev trga v Hagenrode – *in loco suo Hagenrod vocato faciat mercatum et monetam publicam ... et cum regio banno ... teloneum deinceps a mercato accipiatur; ... nullaque persona magna sive parva super mercatum monetam et teloneum sive bannum aliquam ultra potestatem habeat aut exercere praesumat* (DO III, št. 135).

²³⁶ Kot v op. 227.

²³⁷ Leta 1000 je samostan Lorsch dobil za Weinheim od Otona III. tržno pravico – *in loco Weinheim publicum sit mercatum, ita ut omnes negotiatores id ipsum mercatum ineuntes negotiantes ineundo et redeundo pacem obtineant ... cum omni teloneo et banno, sicut publicum mercatum in ceteris civitatibus et villis ... Si quis igitur id ipsum mercatum frangere temptaverit aut in aliqua re violaverit, sciat se compositorum nostrum imperialem bannum* (DO III, št. 372).

²³⁸ Med 997 in 1000 ustanovljeni samostan v Helmarshausnu na severnem Frankovskem je že leta 1000 prejel od vladarja privilegij za trg poleg konventa – *... mercatum cum iam dicta functione moneta banno et theloneo*. Vsi tam živeči, prihajajoči in odhajajoči trgovci in drugi (*omnes negotiatores ceterique mercatum excolentes commorantes euntes et redeuntes*) so uživali takšen mir in pravice kot tisti, ki so trgovali v Mainzu, Kölnu ali Dortmundu, in vsi, ki bi ogrožali tamkajšnji trg so zapadli pod takšen *bannum* kot v omenjenih mestih (*talemque bannum persolvant qui ibidem mercatum inquietare vel infringere praesumant*) (DO III, št. 357).

²³⁹ Samostan Reichenau je dobil ok. 998 od cesarja pravico ... *in villa Alospach ... construendi et mercatum in omni ebdomada in quinta feria et monetam ... cum regali et publico banno*. Kdor bi ogrožal trg, kovnico ali tja prihajajoče, je moral plačati takšno kazen oz. Bann, kot je bila zagrožena ob prekrških v Mainzu, Wormsu in Konstanzu (*eandem penam et imperiale bannum persolvat quod solvere debet qui Mogontinum et Uormatiense aut Constantiense mercatum et monetam dissipare et annullare temptat*). DO III, št. 280.

²⁴⁰ Oton III. je leta 999 podelil grofu Bertoldu Zährinškemu pravico ... *in villa Vilingun dicto publicum faciendi et construendi mercatum cum moneta theloneo ac totius publice rei banno ...* Kdor bi kakorkoli oviral to ustanovo, mu je bil zagrožen takšen Bann, kot na trgu v Konstanzu in Zürichu (*talem nostrae rei publicum bannum qualem illi componeret debitus qui illud mercatum Constanci aut illud Turregum aliqua temeritate frangeret sive contaminaret*). DO III, št. 311; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (kot v op. 13), str. 317–318.

²⁴¹ Konrad II. je leta 1030 potrdil svojemu zvestemu Manigoldu darovnico Otona III., s katero je bila njegovemu očetu podeljena pravica *habendi mercatum cum moneta theloneo et cum omni publico negotio in loco Uueride dicto ... tamen omni sabbato negociandi*. Konrad je dodal pravico do letnega sejma. Kdorkoli bi ogrožal trg, mu je bilo zagroženo s takim *bannum*-om, kot na trgu v Regensburgu in Augsburgu – *talem bannum sciat se compositorum ... ac si illud mercatum Radisponde aut Auguste inquietaret*. DK II, št. 144.

²⁴² Prim. DILCHER, *Marktrecht* (kot v op. 49), str. 406; KÖBLER, *Mitteuropäisches Städewesen* (kot v op. 222), str. 8.

²⁴³ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1. Die Urkunden Heinrichs IV.* (=DH IV), ed. D. von GLADISS (Hannover 1978), št. 62; MDC III, št. 338; *Gradivo* III, št. 204. Gl. še str. 313.

²⁴⁴ DH IV, št. 70. Wels na mestu antične Ovilave je bil že v karolinški dobi kastrum (776) in v času kralja Arnulfa kraljevi dvor – *curtis regia* (885). Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 426; HYE, *Die Städte* (kot v op. 185), str. 195. Da je šlo pri leta 1061 samostanu Lambach podeljenih pristojnostih v Welsu resnično za sodstvo nad tržno naselbino, dokazuje listina iz 1222, ko je avstrijski vojvoda Leopold s prevzemom odvetništva pridobil tudi vse pravice *in civitate vvelsa*, ki jih je imel samostan od ustanovitve, in sicer *non solum in theloneis sed et iudiciis*. *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, II. Band*, ed. H. FICHTENAU, E. ZÖLLNER (Wien 1955), št. 240.

²⁴⁵ ... *regium nostrum bannum illuc dedimus, ut omnis causa quaecumque in eadem loco contra legem oborta fuerit ... nostro regio banno ad suas manus recipiendo emendetur et legaliter corrigatur, nullaque persona iudicaria parva seu magna deinceps in praedicto loco aliquod ius exercendi ullam potestatem habeat*, razen opatice in izvoljenega advokata (DO III, št. 66). Prim. SCHLESINGER, *Der Markt* (kot v op. 27), str. 279; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (kot v op. 13), str. 313–314.

res eiusdem loci) naj uživajo takšno »pravo« kot tisti v Dortmundu in drugih krajih (*eadem lege utantur qua caeteri emptores Trotmannie aliorumque locorum utuntur*).

Pri omembi Ptuja v Otonovi potrdilni diplomi iz 982 izstopa odsotnost navedbe pravice do trga/tržišča (*mercatus*), osnove otonskih tržnih privilegijev, kot tudi do ustanovitve kovnice. Vendar pri tem Ptuj ni bil izjema in tudi v originalnih darovnicah Otonov najdemo primere, ko *mercatus* ni izrecno omenjen, vendar je iz konteksta vira razviden.²⁴⁶ Tudi sicer ima listina svojo logiko. Otonske podelitve tržnih pravic pogosto navajajo splošno formulacijo *construendi (constituendi) mercatum* v kraju, kjer je dejansko tržišče že dolgo obstajalo, na primer pri Bremnu ali Salzburgu, in gre zgolj za formalno sankcioniranje ustanove, običajno pri prenosu iz kraljevih v druge roke.²⁴⁷ V primeru potrditve Arnulfove darovnice pa pri navedbi Ptuja te formule ni, saj ne gre za pravi otonski tržni privilegij, temveč le za *potrditev* pravic oziroma navedbo daritev kralja Arnulfa in njegovih prednikov – torej za potrditev v preteklosti izvedene daritve. Že Arnulf naj bi podelil Salzburgu *civitas* na Ptju. Kraljeve centralne naselbine seveda niso potrebovale posebnega tržnega privilegija, tu so legalno potekali trgovanje in s tem zvezane dejavnosti.²⁴⁸ In ravno Ptuj naj bi bil, kot prikazuje ponarejena Arnulfova darovnica, ob koncu 9. stoletja kraljeva *civitas*, podeljena salzburški nadškofiji. Kot je razvidno že iz karolinških in kasneje otonskih virov, pa so bile *civitates* primarne tržne naselbine.²⁴⁹ Arnulfinum in njegove potrditve v oznaki *civitas* zajemajo star centralni tržni kraj in s tem potrjujejo tradicionalno legalno tržišče. Argument v prid tej interpretaciji je nenazadnje samo dejstvo, da Arnulfinum le nekatere centralne kraje označuje za *civitas* – nedvomno z namenom, da se tam nadškofiji zagotovijo določene pravice. Za našo problematiko pa je navsezadnje nebitveno, ali je resnično že Arnulf podelil *civitas* s pertinencami ali pa je ta formulacija le interpolacija salzburške pisarne v ponarejeni listini – pomembno je, da je cesar Oton II. *potrdil* domnevno Arnulfovo darovnico in s tem za prihodnost legaliziral vse salzburške pravice na Ptju. Potrdilna diploma iz 982 ima tako v pravno-formalnem pogledu popolnoma enako težo kot pravi otonski tržni privilegij, kar dodatno potrjuje tipična imunitetna formula na koncu diplome.²⁵⁰ Nadškofija je z listino dobila potrditev posesti Ptuja in vseh pravic, ki so omogočale razvijanje tržne naselbine in kasneje mesta. Potrditve Arnulfinuma so bile temeljni salzburški dokument, ki ga je med zadnjimi še leta 1178 potrdil cesar Friderik Barbarosa,²⁵¹ na osnovi katerega je nadškofija gradila mesto na Ptju v nadaljnjih stoletjih. Nikoli kasneje ni bilo potrebe in tudi ni prišlo do nove posebne vladarjeve podelitve pravice do trgovanja, sejmov in mitnine oz. ustanovitve meščanske naselbine na Ptju. Diploma Otona II. za Salzburg tako sodi v sklop številnih privilegijev, s

²⁴⁶ Oton III. je leta 987 podelil nadškofiji v Magdeburgu mitnino, *bannum* ter pravico do kovanja denarja v Giebichensteinu, kar je bilo dotedaj v kraljevi posesti. Vse tri funkcionalno s trgovanjem povezane pertinence so bile vezane na *locus Giebichenstein*, kjer je bilo očitno že prej kraljevo legalno tržišče, čeprav ni izrecno navedeno (DO III, št. 34). Cesar Oton II. pa je leta 983 mainškemu nadškofu podelil *ius potestative infra et extra Pinguam civitatem in omnibus rebus ... et banno sub territorio eiusdem civitatis ... ceterisque utilitatibus omnibus in moneta ...* Omemba kovnice jasno kaže, da je šlo pri Bingnu za oblastne pravice nad neagrarno tržno naselbino (*civitas*), čeprav pravica do trgovanja ni izrecno navedena (DO II, št. 306).

²⁴⁷ DO I, št. 307 za Bremen, čeprav je ta dobil pravico do trga, mitnine in kovnice že z diplomom kralja Arnulfa leta 888 (DAm, št. 27). Za Salzburg gl. DO III, št. 208; DOPSCH, HOFFMANN, *Geschichte* (kot v op. 165), str. 124, 126 sl.; Michael MITTERAUER, *Wirtschaft und Handel*, v: *Geschichte Salzburgs I* (kot v op. 42), str. 432.

²⁴⁸ Gl. zgoraj str. 283 in dela v op. 80.

²⁴⁹ Gl. str. 284, 304.

²⁵⁰ ... *nec ullus successor noster aut dux vel comes sive vicarius seu quelibet iudiciaria potestas de predictis rebus potestatem habeat ...* DO II, št. 275.

²⁵¹ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae X/3. Die Urkunden Friedrichs I. 1168–1180* (=DF I), ed. H. APPELT (Hannover 1985), št. 732; SUB II, št. 415; *Gradivo IV* (Ljubljana 1915), št. 610.

katerimi so vladarji načrtno podpirali cerkvene ustanove kot enega temeljev ureditve imperija (Reichskirchensystem). Obenem so tržni privilegiji izraz *načrtne* politike ustvarjanja centralnih tržnih krajev v državi – politike, ki je z viri najbolj jasno dokumentirana na primeru Saške.²⁵² Tudi Ptuj pa je bil del tega imperija in takšne politike.

Tudi kovnica se pri Ptuj ne omenja, kar pa nima velikega pomena. Kot pritiklina tržišča se je sicer običajno formalno navajala v tržnih privilegijih, vendar pa je bila občasno celo izrecno izvzeta iz podelitve tržnih pertinenc.²⁵³ Marsikje pa kljub podelitvi nato ni prišlo do realizacije, tudi pri tako pomembnih središčih imperija in sedežih škofij kot v Bremnu, Hamburgu, Osnabrücku, Eichstädtu, Freisingu, Passau.²⁵⁴ Dejansko je nadškofija dobila tudi za sam Salzburg pravico do kovanja šele v privilegiju Otona III. leta 996,²⁵⁵ kar je precej kasneje prenesla še na svoje posesti na jugovzhodu (Breže na Koroškem).²⁵⁶ Kljub tej pravici pa je na ožjem območju Salzburga kot tudi v ostali Bavarski (in marsikje drugje) še nadalje prevladovala naturalna menjava.²⁵⁷

Kot lahko zaključimo iz zgornjih ugotovitev, je bil Ptuj najkasneje okrog leta 980 nedvomno pomembna centralna naselbina, kjer je potekalo tudi trgovanje.²⁵⁸ Salzburg je od vladarja leta 982 *nesporno* dobil potrjeno ptujsko naselbino *civitas* z mitnino, sodstvom ter mostom čez Dravo. Dejstvo, da je nadškofija v ponarejeni Arnulfovi darovnici ter v Otonovi potrditvi uveljavljala pravico do pobiranja mitnine kaže njen interes, da si zagotovi mitninske dohodke v *naselbini*, oziroma, da so tam potekale neagrarne dejavnosti, od katerih se je pobirala mitnina (promet, trgovina, verjetno tudi določene obrtne dejavnosti).²⁵⁹ Mitnina kot

²⁵² Gl. SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), zlasti 426 sl.; SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte* (kot v op. 217), str. 138 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 135; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 303 sl.

²⁵³ Kralj Henrik II. je v dveh tržnih privilegijih leta 1004 izrecno izvzel kovnico: ... *mercatum ... cum theloneo sive vectigali regioque banno et omni publica functione, excepta moneta* (DH II, št. 78). ... *mercatum ... cum theloneo et vectigali et universa publica functione, excepta moneta* (DH II, št. 79).

²⁵⁴ SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 268, op. 39; HARDT-FRIEDERICH, Markt (kot v op. 77), str. 14; Ingeborg BAUMGARTNER, Schriftquellen zur Frühzeit des Friesacher Pfennigs – Eine Einführung, v: *Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30–etwa 1166)*, hg. M. ALRAM, R. HÄRTEL, M. SCHREINER, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 300. Band (Wien 2002), str. 41.

²⁵⁵ DO III, št. 208.

²⁵⁶ Wolfgang HAHN, Salzburg und die Anfänge der Münzprägung in Kärnten. Die südostdeutsche Münzlandschaft in der sächsisch-salischen und frühen Stauferzeit, v: *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum*, hg. R. HÄRTEL, Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen 2, Schriftenreihe der Akademie der Wissenschaften 1 (Graz 1996), str. 15–38.

²⁵⁷ DOPSCH, HOFFMANN, *Geschichte* (kot v op. 165), str. 129.

²⁵⁸ ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 223, 242–243, ni dvomil, da se je na Ptuj trgovalo od 9. stoletja dalje. Vendar je, kot še kasneje GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 166, v skladu s starimi pogledi smatral, da so se na Ptuj vršili kvečjemu letni sejmi in je *bannum* pomenil le sejmsko sodstvo, kar pa je po temeljitem pretresu podobnih sodobnih virov nedvomno preozko gledanje.

²⁵⁹ Prim. DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 311–312. Sama formulacija ... *duas partes civitatis cum bannis theloneis* ... jasno priča, da so bile podeljene pristojnosti oziroma dohodki od njih vezani na *civitas* – torej na *naselbino* in tamkajšnje dejavnosti. To je v Arnulfinumu jasno razvidno tudi pri formulaciji za Blatenski Kostel – *cum theloneo in civitate*. Iz tega sledi, da *civitas* ni mogla pomeniti le gradu v vojaško-utrdbenem smislu (kajti ta ne producira mitninskih in sodnih dohodkov) in še manj kaj drugega (npr. rimske ruševine). Jasno je tudi, da se navedena mitnina ne nanaša le na letne sejme, temveč na neke redne dohodke, ki so izviral iz dveh delov naselbine, oziroma – na dve tretjini dohodkov od naselbine. Prim. podobno formulacijo za Worms (DO II, št. 199), kjer je nadškofija dobila *intra urbem vel in suburbio* dve tretjini mitnine, ali za Passau (DO II, št. 138), kjer je cesar škofiji podelil *partem thelonei in Patauia civitate* – torej tam, kjer so potekale dejavnosti, ki so bile podvržene plačevanju mitnine.

pristojbina od prometa trgovske robe je bila v prvi vrsti vezana na kraje trgovanja.²⁶⁰ Verjetno je šlo pri Ptujju za značilen tip zgodnje neagrane naselbine, sestavljene iz utrjenega gradu in pripadajočega podgradja (suburbium), ki se je razvilo okrog dvorov in cerkva v obliki več poselitvenih jeder, kjer so potekale razne neagrane dejavnosti. Takšni centralni kraji, pogosto še v navezavi na *civitates* in *castra* karolinške dobe, so po madžarskem obdobju od konca 10. stoletja tudi v drugih vzhodnoalpskih deželah pomenili bistven element v kontinuiranem razvoju k pravim meščanskim naselbinam visokega srednjega veka.²⁶¹ Vladarski privilegij za Ptuj je pomenil velike možnosti za salzburško nadškofijo (dohodki) in jamstvo za nadaljnji razvoj obmejne naselbine v 11. stoletju. Tudi po arheoloških ugotovitvah je v tem času Ptuj doživel velik dotok prebivalstva in svoj največji zgodnjersrednjeveški kulturni razcvet. Živahne (morda tudi trgovske) povezave proti vzhodu z madžarsko Panonijo dokazujejo pestri pridatki v grobovih ptujskega grobišča.²⁶² K domnevi, da je salzburško prometno in strateško oporišče na Ptujju v tem času lahko imelo močan centralni značaj in neke neagrane, zgodnjearbane poteze, prispevajo ugotovitve o isočasnem razvoju bližnje salzburške Lipnice,²⁶³ zlasti pa poznan zgodnji mestni razvoj na sosednjem Ogrskem. Tu je od pokristjanjenja in uvedbe fevdalne kraljevine na prelomu iz 10. v 11. stoletje z organiziranjem škofijskih sedežev in uprave v obliki komitatov prišlo do močne koncentracije različnih funkcij v (pogosto že starejših) centralnih krajih. Z nastankom takšnih potrošnih središč in obenem najustrežnejših točk za razvoj trgovine in drugih neagrarnih dejavnosti se je že zgodaj v 11. stoletju začel razvoj zgodnjih mestnih naselbin z rednimi tedenskimi sejmi. Nosilci trgovine na velike razdalje, ki je ponovno oživila že v drugi polovici 10. stoletja,²⁶⁴ so bili prvenstveno muslimani, Judje in Bizantinci, ki so se tudi za stalno naseljevali v pomembnejša središča.²⁶⁵ Obenem je izkazana notranja trgovina z agrarnimi in obrtnimi izdelki. Tudi kraljevski dekreti iz druge polovice 11. stoletja se ukvarjajo z regulacijo trgovanja, tržnimi pristojbinami in samimi trgi.²⁶⁶ S tem prostorom pa je Ptuj v 11. stoletju očitno vzdrževal intenzivne kulturne (trgovske?) povezave, kot kažejo arheološke ugotovitve.

²⁶⁰ Že v karolinškem kapitularju iz leta 821 so kot lokacije pobiranja mitnine najprej navedene tržne naselbine, kjer potekajo prodaja in nakup – *in mercatibus, ubi communia commertia emuntur et venundantur* (MGH, *Capitularia I* (kot v op. 51), št. 143, str. 294). Diploma za Münstereifel iz 898 mitnino izrecno povezuje s tržiščem s formulacijo *de theloneo ipsius mercati* (MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum IV* (kot v op. 73), št. 26). V podelitvi oprostite plačevanja mitnine za samostan Murbach iz 977 pa je na prvem mestu omenjeno pobiranje dajatve »v mestih« – *theloneum ... in urbe* (DO II, št. 155).

²⁶¹ Prim. KNITTLER, *Städtewesen* (kot v op. 54), str. 476 sl.

²⁶² KOROŠEC, *Nekropola* (kot v op. 177), str. 84.

²⁶³ Cesar Oton II. je 982 Salzburgu potrdil *civitas Zuip ... cum omnibus iuste ad eandem civitatem pertinentibus*. Nedvomno je šlo za sklop regalnih pravic oz. vladarjevih pristojnosti, vezanih na naselbino (*civitas*), pri čemer je misliti zlasti na sodstvo in mitnino. Topografska lega *civitas Zuip* ustreza kasnejšemu Altenmarktu pri Lipnici s cerkvijo sv. Martina ter odkritim slovanskim grobiščem 9.–11. stoletja. Ker je leta 1170 že stal nov plansko ustanovljen trg Lipnica v bližini, se tržna funkcija »starega trga«, ki jo sugerira ime, lahko nanaša le na zgodnejšo dobo – na čas naselbine *civitas* v 10.–11. stoletju. Gl. str. 295–296, op. 148–150, ter GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 331–332.

²⁶⁴ KRISTÓ, *Internationale Wege* (kot v op. 66), str. 139–140.

²⁶⁵ Že potopis judovskega trgovca Ibrahima ibn Jakuba iz Tortose, nastal v letih 961–965, omenja v Pragi muslimanske, judovske in ogrske trgovce, ki so prihajali z Ogrske in kupovali sužnje, krzno idr. *Magnae Moraviae fontes historici III* (kot v op. 63), str. 410 sl.; *Europas Mitte I* (kot v op. 33), str. 150; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 242–243; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 67–68.

²⁶⁶ FÜGEDI, *Die Entstehung* (kot v op. 134), str. 104 sl.; GEREVICH, *Hungary* (kot v op. 134), str. 430–455; ISTI, *The Rise of Hungarian Towns along the Danube*, v: *Towns in Medieval Hungary*, ed. L. GEREVICH (Budapest 1990), str. 26 sl.; Alan KRALOVÁNSZKY, *The Settlement History of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages*, prav tam, str. 51 sl.; József LASZLOVSZKY, *Frühstädtische* (kot v op. 170), str. 307–316; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 217 sl.

Po drugi strani imamo centralne kraje z določenim neagrarnim značajem od konca 10. stoletja dokazane tudi na Koroškem. Cesar Oton II. je leta 975 vdovi Imi iz rodu kasnejše svete Heme podelil pravico, da pri samostanu, ki ga je gradila v Liedingu v dolini koroške Krke, ustanovi trg s kovnico in od trga pobira mitnino (*mercatum et monetam construendam ac teloneum de eodem mercato exigendum*).²⁶⁷ Čeprav se v literaturi pojavlja mnenje, da do uresničitve privilegija ni prišlo, je po Kollerjevi interpretaciji trg celo že prej obstajal.²⁶⁸ Glede na slabo ohranjenost virov do 12. stoletja lahko vsekakor dopustimo možnost, da se je tržni kraj razvijal in bil morda celo predhodnik kasnejšega krškega mesta Straßburg, ki leži v neposredni bližini. Dokument nam nesporno dokazuje, da so bili pojem trga, dohodek od trgovanja (mitnina) in denarno poslovanje na Koroškem konec 10. stoletja prisotni. Privilegij je navsezadnje nastal na osnovi nekih potreb, iniciative oziroma peticije. Glede na značaj tovrstnih tržnih privilegijev, ki nam dejansko kažejo le majhen – vladarsko sankcioniran – del splošno razširjenega pojava, lahko domnevamo, da je trgovanje potekalo v mnogih središčih po Koroškem tudi brez posebnega privilegija.²⁶⁹ Z viri potrjenih pa je še nekaj privilegiranih tržnih naselbin. Cesar Henrik II. je leta 1016 grofu Viljemu Breško–Selškemu podelil pravico do trga z mitnino kjerkoli na njegovi posesti v breški grofiji bi želel,²⁷⁰ oziroma – kot je razvidno iz potrditve cesarja Konrada II. leta 1028 – v kraju Breže (*mercatum sibi ab antecessore nostro Heinrico imperatore concessum cum theloneo ad hoc iure pertinente in loco Friesacha vel in ceteris suis prediis in eodem comitatu iacentibus ubicumque sibi tunc temporis placuerat ... concessimus*).²⁷¹ Breže so bile star centralni kraj, kjer se že v salzburški listini iz 927 omenjajo dvor s cerkvijo, zgradbami in pripadajočimi tam živečimi podložniki, v bližini pa je obstojala tudi judovska naselbina (*villa Judeorum*), domnevno nastala že pred koncem 10. stoletja.²⁷² Vladarski privilegij iz 1016 je bil pravni temelj za razvoj krškega in kasneje salzburškega mesta, že vsaj od srede 12. stoletja razvite prave meščanske naselbine, izpričane tako v narativnih virih kot v listinah in tako ene najstarejših dokumentiranih na Koroškem.²⁷³

Še bolj zgovoren – za razvoj zgodnj srednjeveške neagrarne naselbine naravnost vzorčen – je primer Beljaka.²⁷⁴ Kot je razvidno iz darovnice kralja Karlmana, je na stiku Dravske in

²⁶⁷ DO II, št. 110; MDC I, št. 8.

²⁶⁸ Heinrich KOLLER, Zur Vorgeschichte der Gurker Bistumsgründung, *Carinthia I* 161 (1971), Festgabe zum 900-Jahrjubiläum des Bistums Gurk 1. Teil, str. 62 sl. Prim. BAUMGARTNER, Schriftquellen (kot v op. 254), str. 39 sl.; ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 238; MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 300.

²⁶⁹ KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 54), str. 478, je opozoril na dejstvo, da so se zlasti v posvetni sferi neagrarna tržna središča pogosto razvijala brez posebnega vladarjevega privilegiranja.

²⁷⁰ ... *mercatum dedimus eis in suo predio ubicumque placuerit sibi ... atque theloneum in qualicumque loco sit mercatum*. DH II, št. 347; MDC I, št. 13; *Gradivo* III, št. 36. Listina je bila falsificirana okrog 1180, vendar vsebino potrjuje originalna darovnica Konrada II. iz leta 1028 (gl. op. 271).

²⁷¹ DK II, št. 134; MDC I, št. 15; UBK I, št. 21; *Gradivo* III, št. 84.

²⁷² MDC III, št. 89. O judovski naselbini KRAWARIK, Die »Judendörfer« (kot v op. 142), str. 425–426.

²⁷³ Wilhelm WADL, Friesachs historische Entwicklung, v: *Österreichische Kunsttopographie, Band 51. Die Profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach* (Wien 1991), str. 3–71, tukaj 5 sl., 8 sl.; Alfred OGRIS, *Die Bürgerschaft in den mittelalterlichen Städten Kärntens bis zum Jahre 1335*, Das Kärntner Landesarchiv, 4. Band (Klagenfurt 1974), str. 28 sl.; ISTI, Der Kampf des Bistums Gurk um Friesach bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts, *Carinthia I* 161 (1971), str. 163–174; SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 66 sl.; KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 99 sl.; HYE, Die Städte (kot v op. 185), str. 196 sl.

²⁷⁴ O fazah razvoja nazadnje Wilhelm NEUMANN, Zur Geschichte von Burg und Stadt Villach, *Neues aus Alt-Villach* 37 (2000), str. 103–142. Gl. tudi Adalbert KLAAR, Die Siedlungsformen der Altstadt von Villach, v: *900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte*, hg. W. NEUMANN (Villach 1960), str. 33–44; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 314 sl.; SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 66; KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 100 sl.; HYE, Die Städte (kot v op. 185), str. 198; GUTKAS, Das österreichische (kot v op. 126), str. 140.

Ziljske doline ter ob ugodnem prehodu čez Dravo že leta 878 stal most (*ad pontem Uillach*).²⁷⁵ Šlo je za že tedaj intenzivno poseljeno staro kulturno krajino: v bližini v Trebnjem (Treffen) je stal kraljevi dvor, darovan bavarskemu samostanu Ötting s podložniki in 70 hubami. Dobrih sto let kasneje je stal kraljevi dvor skupaj z utrdbo in cerkvijo tudi na mestu Beljaka. Cesar Oton II. je leta 979 *curtem Fillac et castellum cum aeclesia inibi constructa* z vsemi pertinencami, ki so zajemale tudi mostove (!) in soline, doživljenjsko podelil v fevd briksenškemu škofu Albuinu (po njegovi smrti je pripadel nazaj vladarju).²⁷⁶ Naravni razvoj prometno izredno dobro situirane naselbine z že razvito »infrastrukturo« (most, cerkev, utrdba, gospodarski dvor) je očitno pripeljal do oblikovanja centralnega kraja širše okolice, ki je zgodaj pritegnil tudi k naselitvi Judov v bližini.²⁷⁷ Krono temu razvoju je leta 1060 s svojim privilegijem dodal še kralj Henrik IV., ki je *in villa que vocatur Villach* ustanovil trg (*mercatum*) in ga skupaj s sodstvom, pravico do kovnice, mitnino in vsemi ostalimi koristmi od tržne pravice (*cum banno monetariis monetis theloneis omnibusque forensis iuris utensilibus*) podelil škofiji Bamberg.²⁷⁸ Trg s pertinencami je bil izvzet izpod pristojnosti vojvod, grofov, sodnikov in drugih uradnikov in podrejen izključno bamberskemu škofu. Vladar je s svojo kraljevsko avtoriteto jamčil vsem, ki prihajajo po *tržnih poslih* v Beljak, tam trgujejo in se odondod vračajo, mir oziroma zaščito.²⁷⁹ Po novejših mnenjih naj bi sicer Bamberg že prej (po 1007) prišel do posesti Beljaka in vladar je na prošnjo bamberskega škofa leta 1060 podelil le še celovite tržne pravice.²⁸⁰ Vendar bi bilo nesmiselno dvomiti, da so v Beljaku kot pomembnem starem kraljevem središču že predhodno potekali trgovanje in druge neagrarne dejavnosti. Na to bi lahko sklepali tudi po dikciji, ki nakazuje že potekajoče aktivnosti v tržni naselbini. Vladar je na peticijo škofa, ki je imel očiten interes pri razvoju centralne postojanke na Koroškem, le formalno legaliziral stanje. Bamberg je tako s privilegijem dobil vse pogoje za razvoj bodoče prave meščanske naselbine, ki je v naslednjih stoletjih postala vodilno prometno in trgovsko središče Koroške.²⁸¹ Pri tem je za našo problematiko v darovnici iz 1060 bistvena tudi izrecna podelitev »tržne imunitete«, izključne sodne pristojnosti nad tržno naselbino v Beljaku, temeljna za razvoj prave urbane naselbine.

Kot smo prikazali, so v Vzhodnih Alpah v 11. stoletju obstajali pogoji za razvoj zgodnje-urbanih tržnih naselbin (*mercatus, mercatum, forum*), ki so tudi dejansko potrjene z viri. Do začetka 12. stoletja so dokazane še na primer v Judenburgu (*mercatus Judenpurch* leta 1103)²⁸² in Velikovcu (*forum Iudeorum* med 1105–1126).²⁸³ Popolnoma enake izhodiščne pogoje za

²⁷⁵ DLD, št. 14; MDC III, št. 41; *Gradivo* II, št. 248; Heinrich KOLLER, Bamberg und Villach, v: *Festschrift Karl Pivec*, hg. A. HAIDACHER, H. E. MAYER, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 12 (Innsbruck 1966), str. 223–233.

²⁷⁶ DO II, št. 205; MDC III, št. 150; *Gradivo* II, št. 468.

²⁷⁷ Judendorf pri Beljaku naj bi izviral s poznega 10. stoletja. KRAWARIK, Die »Judendörfer« (kot v op. 142), str. 417 sl.

²⁷⁸ DH IV, št. 62; MDC III, št. 338; *Gradivo* III, št. 204.

²⁷⁹ ... *ut omnes qui ad predictum mercatum causa forensis negotii confluunt, ibidem negociantes indeque redeuntes secuta et certa pace fruuntur* (prav tam).

²⁸⁰ Wilhelm NEUMANN, Die Urkunde vom 8. februar 1060, v: *900 Jahre Villach* (kot v op. 274), str. 9–12; KOLLER, Bamberg (kot v op. 275), str. 227 sl.

²⁸¹ Gl. Herbert HASSINGER, Die Handels- und Verkehrsstellung Villachs bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts, *Carinthia* I 166 (1976), str. 211–282.

²⁸² UBSt I, št. 95. Koroški vojvoda Henrik Eppenstein je samostanu St. Lambrecht podelil trg Judenburg z mitnino (*mercatum Judenpurch cum usu qui muta dicitur, thelono et pretereuntium merce*).

²⁸³ MDC *Ergänzungsheft*, ed. A. JAKSCH (Klagenfurt 1915), št. 520a. Regensburški škof Hartwik Spanheim je podaril svojo dediščino na Koroškem samostanu Št. Pavel, s tem da njegovo polovico trga v Velikovcu z dvorom in cenzusom dosmrtno uživa vdova njegovega brata Bernarda (... *ut medietatem fori Iudeorum et curtim ibidem positam uxor fratris mei ... cum aliquanto censu in vita sua possideat*).

razvoj, kot Bamberg v Beljaku, je že leta 982 z vladarskim privilegijem pridobila na Ptuju – na isti prometni osi ob Dravi proti Ogrski in ob obstoječem mostu čez reko – salzburška nadškofija.²⁸⁴ Ali obstajajo kakršnikoli tehtni razlogi, da bi Salzburgu lahko pripisali pasivnost na Ptuju vse do 12. stoletja, kljub izjemni prometni legi naselbine, tradiciji poselitve, že obstoječi »infrastrukturi« (most, cerkve, dvori) ter vladarskim privilegijem, ki so zagotavljali legalni temelj?

V nasprotju s takšno interpretacijo pisnih virov, kot smo jo prikazali dosedaj, pa se je in se še v stroki pri nekaterih raziskovalcih, tako zgodovinarjih kot arheologih (Grafenauer, Pleterski), pojavlja zadržanost in skepsa glede vloge Ptuja od 10.–12. stoletja. Listinske potrditve Arnulfinuma naj bi le ponavljale podatke iz 9. stoletja in »to prav gotovo ne priča, da bi Salzburg od te posesti imel posebne koristi ali posebno ozke stike z njo« (B. Grafenauer).²⁸⁵ Pisni viri naj bi bili glede politične pripadnosti Ptuja v drugi polovici 10. in v 11. stoletju dvoumni, nadškofija pa posestnik Ptuja bolj »po črki na pergamentu«. Ptuj naj bi dokončno pripadel cesarstvu šele v prvi polovici 12. stoletja, ko se je pod nadškofom Konradom začel njegov nov razvoj (A. Pleterski).²⁸⁶ Konradov žiljenjepis namreč omenja, da je šele nadškof na Ptuju ponovno postavil star in razrušen grad.²⁸⁷ Glavni arheološki argument glede pasivnosti Salzburga na Ptuju v 11. stoletju je kontinuiteta poganskih pokopov na grajskem griču z močno prisotnostjo vpliva belobrdskega kulturnega kroga. Menim, da je takšno gledanje absolutno pretogo in ne odgovarja realnostim tistega obdobja. Ohranjeni pisni viri niso dvoumni. Salzburg je vendar z izrecnim namenom, da obnovi svoje nekdanje pravice, sploh izdelal ponarejeni Arnulfinum. Potrdilna listina Otona II. iz 982, nastala na prošnjo salzburškega nadškofa Friderika, pa se celo omejuje izključno na salzburške posesti na jugovzhodu države, na kasnejšem Štajerskem in Koroškem, ki so bile vse že vključene v cesarstvo, in Ptuj omenja na prvem mestu. V prid tej argumentaciji je potrebno poudariti, da vladar vse v tej listini našete daritve Arnulfa in njegovih prednikov salzburški nadškofiji ne samo potrjuje, temveč tudi *ponovno podeljuje (a novo imperiali celsitudinis nostrae auctoritate ad integrum concedimus ac confirmamus)*.²⁸⁸ Ali bi cesar slavnostno ponovno podelil Salzburgu na prvem mestu diplome omenjen Ptuj z mitnino, mostom in vsem pripadajočim, če ta ne bi bil trdno v okviru imperija temveč pod Madžari? To je malo verjetno. Težko bi tudi dvomili, da bi vodilna cerkvena metropola juga cesarstva, ena najbolj zanesljivih in najtesnejših zaveznikov cesarjev iz dinastije Otonov,²⁸⁹ v nadaljnjem več kot stoletju (10.–12. stol.) popolnoma zanemarjala svojo v vseh pogledih (in v zgodovini prej in kasneje) pomembno posest na meji države. Po tem, ko je od cesarjev, enega za drugim, dobivala potrditev Arnulfovega privilegija. Ali ni z vladarjevo podelitvijo in potrditvijo Ptuja leta 982 Salzburg dobil tudi mandata, da gospodarsko in vojaško utrdi izjemno občutljivo mejno območje proti nestabilnim Madžarom? To je pomenilo prevzem državnih dolžnosti na meji v okviru otonskega sistema povezovanja in opiranja na cerkvene institucije (tzv. Reichskirchensystem).²⁹⁰ Cerkev

²⁸⁴ Tudi ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 239, je bil mnenja, da Ptuj v 11.–12. stoletju sodi v isto kategorijo kot omenjena koroška in štajerska središča.

²⁸⁵ GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 167.

²⁸⁶ PLETESKI, Razcvet Ptuja (kot v op. 177), str. 405.

²⁸⁷ *Bethowe antiquum extitit castrum, sed dirutum multis temporibus, atque ab illo ... reedificatum est. Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis, v: MGH, Scriptores 11, ed. W. WATTENBACH (Stuttgart–New York 21965), str. 75; Gradivo IV, št. 109.*

²⁸⁸ *... quicquid praefatus Arnulfus rex ... dedit et confirmavit aut alii antecessores sive succesores illius illuc tradiderunt, parvum cum magno totum a novo imperiali celsitudinis nostrae auctoritate ad integrum concedimus ac confirmamus ... ut ... predictae res ... noviter a nobis tradite et confirmate sunt ... nec ullus successor noster aut dux vel comes sive vicarius seu quelibet iudiciaria potestas de predictis rebus potestatem habeat. DO II, št. 275.*

²⁸⁹ DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 208 sl.

²⁹⁰ Prim. SANTIFALLER, *Zur Geschichte* (kot v op. 85), str. 27 sl., zlasti 40.

je bila ravno v tem času glavni podporni steber države in dejavnik ekspanzije na severovzhodni meji proti Slovanom (968 ustanovitev nadškofije Magdeburg in sufraganskih škofij Merseburg, Meißen, Zeitz). Podobno funkcijo so v istem času bavarske cerkvene institucije (Regensburg, Passau, Salzburg idr.) dobile v Vzhodni marki proti Madžarom.²⁹¹ Kakšna vloga je bila salzburškimi nadškofom namenjena na ogrski meji pri Ptujju je najlepše razvidno iz dejavnosti nadškofa Konrada v prvi tretjini 12. stoletja.²⁹² Da bi Salzburg postal dejaven na tem odseku državne meje šele v 12. stoletju, je popolnoma neverjetno. Ptuj je bil pomemben in izpostavljen strateški branik države z edinstvenim mostom (nesporno izpričan 982), ki je pomenil vrata iz Panonije v Vzhodne Alpe in preprosto ni mogel biti prepuščen na voljo Madžarom.²⁹³ Še zlasti ne v času velikih vojn imperija z Ogrsko v 11. stoletju, ki so intenzivno potekale tudi v karantanskem mejnem prostoru. Kot poroča zanesljivi kronist Herman iz švabskega Reichenaua, je leta 1051 cesar Henrik III. z delom svoje velike vojske vdrl na Ogrsko celo preko Karantanije oziroma Koroške (*per Carentani fines transiens ... regnum invadens*).²⁹⁴ Leta 1053 pa je odstavljeni bavarski vojvoda Konrad, ki je zbežal na Ogrsko, napadal in pustošil mejne pokrajine cesarstva na kasnejšem Štajerskem (v okolici Hengistburga pri Wildonu).²⁹⁵ Salzburški Ptuj v tem dogajanju nikakor ni mogel ostati izoliran.²⁹⁶ V Avstriji so ravno v tem času nemški škofje (npr. Freising, Eichstätt) od vladarja prejeli posesti neposredno na madžarski meji, tudi z izrecno nalogo, da vzdržujejo posadke v kasteilih.²⁹⁷ Da salzburška nadškofija v jugovzhodnem mejnem prostoru ni bila pasivna, temveč je izkoristila možnosti obnove svojih posesti takoj, ko so se razmere z Madžari ustalile, dokazuje že leta 970 omenjena kolonizacija postojanke pri Lipnici na Štajerskem.²⁹⁸ Le 50 kilometrov proti jugovzhodu oddaljeni Ptuj pa naj bi ostal bolj ali manj zanemarjen? Da je takšna teza nevzdržna kažejo tudi konkretni argumenti.

Mejni prostor vzhodno in južno od hribovij Golice, Kobanskega in Pohorja je bil konec 10. stoletja že vključen v novo državno vojaško–upravno organizacijo mejnih krajin. Originalne ohranjene kraljeve darovnice dokazujejo, da je vladar podeljeval posesti tudi jugovzhodno od Pohorja na širšem območju Dravskega polja. Po listini iz 980 je ta prostor zajemala grofija nekega grofa Rachwina (*in comitatu Rachvuini comitis*), ki je mejila na Savinjsko grofijo.²⁹⁹ Od kralja Otona III. in ob intervenciji koroškega vojvode Henrika je taisti Rachwin leta 985 dobil tudi 15 kraljevskih kmetij v Razvanju južno od Maribora (*in villa Razuuui dicta*) in drugih bližnjih vaseh, oziroma, če to ne bi zadoščalo, v okraju *Zitdinesfeld*, ki je ležal »v Rachwinovi grofiji«. ³⁰⁰ Ta okraj pa je nedvomno identičen s *Zistanesfeld*, ki ga

²⁹¹ Regensburški škof Wolfgang je na primer leta 979 z darovnico Otona II. dobil pravico, da ob reki Erlauf v današnji Avstriji zgradi grad (Wieselburg), izrecno z namenom, da bo lahko zaščetil svoje kolone, ki jih je pripeljal iz Bavarske, pred madžarskimi vpadi. DO II, št. 204; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 418 sl., 465 sl.

²⁹² Gl. spodaj str. 317–318.

²⁹³ Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 324.

²⁹⁴ *Gradivo* III, št. 180; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 88 sl.

²⁹⁵ *Gradivo* III, št. 184–186; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 89.

²⁹⁶ Leta 1042, v času velike vojne cesarja Henrika III. z Ogrsko, je zelo verjetno prav v bližini Ptujja (*circa Petoviam*) mejni grof Gotfrid zmagal v bitki z Ogrji, ki so vpadli na Koroško (*Gradivo* III, št. 119). Prim. Miha KOSI, *... quae terram nostram et regnum Hungariae dividit ...* Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku, ZČ 56 (2002), str. 46 sl.

²⁹⁷ DH III, št. 336; DH IV, št. 276 (... *tradidimus ea conditione ... ut idem Frisingensis episcopus ... in quolibet castello specialiter in Miesenbvrc muniendo ... nobis serviant et in aliis omnibus nobis fideles existant*).

²⁹⁸ Gl. op. 148. Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 328 sl., zlasti 331; DOPSCH, *Die Karolinger* (kot v op. 42), str. 209.

²⁹⁹ DO II, št. 235; *Gradivo* II, št. 470.

³⁰⁰ DO III, št. 22; *Gradivo* II, št. 487.

najdemo v skoraj istočasni ponarejeni Arnulfovi darovnici in njenih potrditvah kot del salzburške ptujske posesti (šlo je za Dravsko polje v širši okolici vasi Skorba zahodno od Ptuja).³⁰¹ Še več. Nadškofija je v falsifikat (in potrditev iz 982) v zvezi s *Zistanesfeld* vključila vrinek z dikcijo »kjer naši [Arnulfovi] predniki niso nikoli nikomur karkoli podarili«, ki je za podelitvene listine neobičajen in je bil očitno ob nastanku diplome zelo aktualen. Dokazoval je salzburško pravico do sporne posesti na *Zistanesfeld*, za katero je očitno tedaj konkuriral še nekdo drug. Morda prav grof Rachwin.³⁰² Meje te posesti so neobičajno precizno navedene z geografskimi elementi – dvema gričema ob Dravi, robom rečne terase in po njem do izliva Dravinje v Dravo. Glede na te navedbe *ni dvoma*, da je bil Salzburg konec 10. stoletja zelo očitno angažiran, da si na terenu zagotovi in obmeji svojo ptujsko posest, in ni šlo le za neke teoretične »pergamentne« aspiracije po nekdanjih posestih na jugovzhodu.

Območje Dravskega polja je bilo v zadnji četrtini 10. stoletja že nesporno vključeno v cesarstvo, imelo je določeno agrarno poselitev in razdelitev na različna zemljiška gospostva – eno med njimi je bilo salzburško na Ptuju. Pisni viri dokazujejo prisotnost in angažiranost metropolije na državni meji pri Ptuju že okrog leta 980. Domneve, da naj bi ponavljajoče se salzburško predlaganje ponarejene Arnulfove darovnice v potrditev vladarjem v 10. in 11. stoletju kazalo, da nadškofija od ptujske posesti ni imela posebnih koristi ali stikov z njo, je po mojem mnenju neosnovano. Ravno nasprotno. Pogosto obnavljanje privilegija in podarjanje starosti pravic, ki naj bi izvirale že od kralja Arnulfa, kaže konstanten interes Salzburga na njegovi jugovzhodni posesti.³⁰³ Nenazadnje je nadškof pridobil potrditev Arnulfinuma še 1178 od cesarja Friderika Barbarose in 1199 od kralja Filipa Švabskega, vključno z vsem obsežnim (absurdnim) naštevanjem nekdanjih salzburških posesti v Panoniji,³⁰⁴ in to v času, ko je udejstvovanje Salzburga na Ptuju z različnimi viri že precej dolgo jasno dokazano. S tem argument glede praznega potrjevanja Arnulfinuma popolnoma odpade. Konec koncev je v Arnulfovi diplomu in njenih potrditvah Ptuj le ena izmed desetih lokacij po vzhodnih Alpah, ki so *dokazano bile* že od 10. stoletja dalje kontinuirano salzburška posest in je nadškofija z njimi imela tesne stike in od njih velike koristi (npr. Zuip/Lipnica, Št. Andraž v Labotski dolini, Gospa Sveta, Breže, Traismauer in Arnsdorf ob Donavi). Zakaj bi bilo pri Ptuju drugače? Omenjene vire je potrebno vrednotiti v bolj življenjski perspektivi – v luči sodobnih vladarskih darovnic, splošnega razvoja salzburške nadškofije kot tudi celotnega cesarstva, zlasti v mejnih območjih.

Da je bila nadškofija v 11. stoletju prisotna na Ptuju nikakor ni v neskladju z navedbami Konradovega življenjepisa. Ta pri Ptuju govori o *ponovni* postavitvi (*ab illo reedificatum est*) starega, razrušenega gradu. Tega ne moremo tolmačiti dobesedno. Pri tipu vira, kakršen je »Vita Chunradi«, vsekakor lahko računamo z določeno literarno svobodo pri dramatiziranju zaslug nadškofa. Predvsem pa to ne dokazuje, da tam prej ni bilo salzburške utrdbe s posadko in podgrajske centralne naselbine. Grad oz. utrdba in naselbina (veliko grobišče) sta že prej obstajala. Verjetnejša je interpretacija, da stara trdnjava ni več ustrezala novim fortifikacijskim principom in podjetni Konrad je v duhu časa le postavil nov kamnit grad, kakršni se

³⁰¹ O lociranju Zistanesfelda podrobno Vladimir LEVEC, *Pettauer Studien. Untersuchungen zur älteren Flurverfassung, III. Abteilung*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Band 35 (Wien 1905), str. 94 sl.; KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 8.

³⁰² ... in *Zistanesfeld, ubi numquam antecessores nostri alicui quicquam dederunt* ... (kot v op. 104). Prim. ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 541. Aktualnost tega pasusa v letih okrog 980 potrjuje dejstvo, da ga najdemo le v ponarejenem Arnulfinumu ter njegovi originalni potrditvi iz 982, v ostalih potrdilnih listinah 10. in 11. stoletja pa je izpuščen, kar je bilo dosedaj v kritiki neopaženo.

³⁰³ O vzrokih za obnavljanje privilegijev prim. SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte* (kot v op. 217), str. 151.

³⁰⁴ SUB II, št. 415, 531; *Gradivo* IV, št. 610, 913.

v tem obdobju začnejo pojavljati po vsej Srednji Evropi.³⁰⁵ Vzporednico temu razvoju imamo v primeru salzburške Zuip/Lipnice, ki tudi celo 11. stoletje ni omenjena v nobenem drugem viru kot v potrditvah Arnulfove darovnice. Konradov življenjepisec pravi, da je nadškof tam »iz temeljev« začel graditi nov grad, vendar vemo, da je bližnja naselbina *civitas Zuip* obstajala že prej, okrog 970 jo je Salzburg ponovno koloniziral, v kasneje Altenmarkt imenovanem kraju je stala pražupniška cerkev sv. Martina s pripadajočim slovanskim grobiščem, ki je leta 1170 premogla že 11 (!) podružničnih cerkva. Očitno je šlo za kontinuiran razvoj gospostva s kolonizacijo in vzporednim razvijanjem cerkvene mreže, ki je dobil krono z novim Konradovim gradom.³⁰⁶ Podoben razvoj lahko domnevamo pri Ptujju. Pomemben argument za to je menjalna listina, ohranjena v tradicijskem kodeksu koroškega samostana Št. Pavel, nastala v letih 1107–1120. Mejni grof Engelbert Spanheim je prepustil samostanu vrsto svojih podedovanih posesti v »Ptujski marki« (*in marchia Pitouiensi*).³⁰⁷ Čeravno ni šlo za formalno organizirano mejno krajino, temveč je bil prejkone s formulacijo mišljen le širši prostor ob državni meji, je dejstvo, da se je območje imenovalo *po Ptujju* – po nedvomno pomembni strateški postojanki imperija. Ta postojanka pa je bila v salzburški posesti. Ptuj je imel s tem že v začetku 12. stoletja izpričan centralni pomen v širšem območju, še preden je nadškof Konrad obnovil grad in s tem začel nov razvoj. Torej Ptuj ni bil prepuščen nekemu samosvojemu slovanskemu življenju v vakuumu med dvema državama, še manj verjetno pa je bil pod oblastjo Madžarov. Iz omenjene listine pa izvemo še nekaj bistvenega – poimensko so navedene številne podarjene spanheimske vasi po Dravskem polju in razpršeno daleč po Slovenskih Goricah do linije Radgona–Ptuj, za katere je rečeno, da so bile zaradi vpadov sovražnikov opustošene. Celotna pokrajina ob meji v širši okolici Ptujja je bila torej že v 11. stoletju vsaj do neke mere poseljena, vključena v zemljiška gospostva, in ni *nobenega* razloga, da ne bi bilo tako tudi na salzburškem ptujskem gospostvu. Zaradi obmejne lege so sicer naselja trpela ob vojnih spopadih z Madžari. Vendar iz tega opisa nikakor ne moremo sklepati, da je šlo za 100–150 let kontinuirano opustošeno krajino. Nedvomno so se, odvisno od vsakokratnih političnih razmerij cesarstvo–Ogrska, izmenjavala obdobja vojne in miru, uničenj in ponovne kolonizacije, kot v 11. stoletju dokazano v obmejnih predelih Avstrije. A to je bila značilnost življenja mejašev še stoletja kasneje.

Tudi kontekst poročila o dejavnosti nadškofa Konrada na Štajerskem okrog 1130 v »Vita Chunradi« je zgovoren in nedvoumen.³⁰⁸ Marka je bila opustošena zaradi obojestranskega plenjenja Ogrov in Bavarcev. Veliko so utrpeli tu naseljeni Bavarci in Slovani (*Bawari vel Sclavi*) – kar kaže na intenzivno naselitev tudi že kolonistov s severa. Očitno so precejšnjo škodo doživele prav salzburške posesti, zato je nadškof Konrad dejavno posegel za umiritev razmer – sklenil mir z ogrskim kraljem, po ponovnih spopadih sam prišel z močno vojsko v Marko, znova poslal poslance na Ogrsko in dosegel ugoden mir. S tem je nadškofova posest ponovno prišla do *nekdanjega* blagostanja (*terram episcopalem antiquo cultui redditam*), smatrali so celo, da je v boljšem stanju, kot je bila nekoč (*quam antiquis temporibus fuerit*). Zatem

³⁰⁵ Prim. Heinz DOPSCH, Burgenbau und Burgenpolitik des Erzstiftes Salzburg im Mittelalter, v: *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II*, Vorträge und Forschungen XIX, hg. H. PATZE (Sigmaringen 1976), str. 387–417, tukaj 391 sl. Tudi trdnjava Hohensalzburg nad samim Salzburgom naj bi bila do 12. stoletja le provizorična lesena utrdba in je šele nadškof Konrad zgradil sodoben kamnit grad. Gl. Heinz DOPSCH, Die »armen« und die »reichen« Bürger – Der Sühnebrief vom 20. April 1287 als ältestes Stadtrecht, v: *Vom Stadtrecht* (kot v op. 196), str. 26.

³⁰⁶ Gl. Eduard STAUDINGER, Wie Zuib zur Leibnitz wurde, *Blätter für Heimatkunde* 54 (1980), str. 65–78. Gl. še zgoraj op. 148–150.

³⁰⁷ MDC III, št. 539; *Gradivo* IV, št. 22; KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 10 sl.

³⁰⁸ Vita Chunradi (kot v op. 287), str. 73–75; *Gradivo* IV, št. 88, 109; KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 11.

je nadškof za obrambo Marke pred Madžari na svojih domenah zgradil tri gradove – Lipnico, Ptuj in Rajhenburg.³⁰⁹ Navedeni vir popolnoma jasno predstavlja razmere – Salzburg je imel že pred nastopom Konrada obsežne posesti v Marki (*terra episcopalis*), na katerih je trpel škodo. Konradova dejavnost je ponovno vzpostavila nekdanjo prosperito in za bodočo obrambo so bili zgrajeni omenjeni gradovi. Vir torej suponira neko starejšo dobo, starejšo poselitev (kolonizacijo) salzburških domen, celo nek starejši čas blagostanja, ki se je lahko primerjal s Konradovo dobo.³¹⁰ Na kateri čas se nanašajo te omembe? Nedvomno gre za dobo po madžarskih vpadih, torej drugo polovico 10. ali celo 11. stoletje, ki je v celotnem mejnem območju v Avstriji in na Štajerskem (kljub pogostim spopadom) čas ekspanzije cesarstva, širjenja ozemlja na račun Ogrske in kolonizacije (na to kaže v »Vita Chunradi« omemba naseljenih Bavarcev).³¹¹ Morda madžarsko opustošenje obmejnih naselij, ki ga omenjata oba navedena vira, celo sodi le v krajši časovni interval začetka 12. stoletja, in tega ne moremo brez zadržkov posploševati na celo 11. stoletje. Nadškofa je napeljala k aktivni dejavnosti na jugovzhodu prav potreba po zaščiti stare salzburške posesti s središči pri Lipnici, Ptuj in Rajhenburgu ob Savi. Niti najmanjši indic ne kaže, da jo je osvojil, odvezl Madžarom ali priključil imperiju šele Konrad. »Dolgo razrušen« ptujski grad ni nikakršen dokaz o neobstoju salzburške oblasti na Ptuj v 11. stoletju in je morda le rezultat spopadov z Madžari v začetku 12. stoletja, na kar se opis Konradove gradbene dejavnosti v omenjenem viru tudi neposredno navezuje.

Arheološke ugotovitve o »poganskem« pokopališču na platoju grajskega griča po mojem mnenju nikakor ne negirajo salzburškega gospodstva.³¹² O verskih, kulturnih in socialnih odnosih v času formiranja srednjeveških fevdalnih gospodstev pri nas v 10.–11. stoletju smo vse premalo obveščeni, in arheologija tu še zdaleč ni dala zadovoljivih odgovorov. V drugi polovici 10. stoletja naj bi v vzhodnem delu Ptuja, na mestu današnje cerkve sv. Jurija, že stala cerkvena, ob kateri so se začeli pokopi (najdbe belobrdске kulturne skupine), kar se ujema s ponovno salzburško dejavnostjo po madžarskih pohodih. Vendar pa kljub temu še večji del 11. stoletja niso opustili pokopališča na grajskem griču.³¹³ A to ne more biti razlog, da bi lahko negirali salzburško prisotnost ali v tem celo iskali ogrsko oblast nad Ptujem.³¹⁴ Omenjeni pisni viri so več kot jasni – Ptuj je pripadal Salzburgu! Kakšna je bila salzburška politika do prebivalstva v občutljivem območju na meji z Madžari, s katerimi so še do 12. stoletja pogosto divjali spopadi, ne vemo. Logična pa je domneva, da je bila do neke mere tolerantna do njihovih starih običajev kljub površinskemu pokristjanjenju. Analogijo Ptuj kot mejni postojanki imamo na velikem arheološkem najdišču Heimenburg (dan. Bad Deutsch-Altenburg) ob Donavi v Avstriji. Heimenburg je bil v 11. stoletju z viri jasno in dobro dokumentirana strateška utrdba

³⁰⁹ *Haec tria castra super Ungaros edificavit ... marchia castris super loca congrua dispositis munita, repugnandi haberet ausum et copiam.* Prav tam.

³¹⁰ Prim. LEVEC, *Pettauer Studien* (kot v op. 301), str. 167 sl.

³¹¹ Prim. arheološke domneve o razcvetu Ptuja v tem obdobju, gl. str. 311.

³¹² Opredelitev grobišča kot poganskega se opira prvenstveno na odsotnost krščanskega cerkvenega objekta. Po mojem, sicer nestrokovnem mnenju, bi kot predmet diskusije glede »poganskosti« dodal, da so tu pokopavali tudi v času krščanske »moravske« faze v 9. stoletju, ko so na Ptuj že s pisnimi viri potrjene cerkve. Iz časa prevladujoče belobrdске kulturne skupine v 11. stoletju pa je bil kot grobni pridelek najden tudi lepo izdelan križec. Gl. KOROŠEC, *Nekropola* (kot v op. 177), str. 50 sl., 64.

³¹³ PLETERSKI, *Razcvet* (kot v op. 177), str. 405. O ugotovitvah glede cerkve sv. Jurija in pripadajočega slovanskega grobišča gl. Marjana TOMANIČ-JEVREMOV, *Rezultati arheoloških sondiranja v cerkvi sv. Jurija na Ptuj, v: Ptujski zbornik VII/1* (Ptuj 1996), str. 419–440; ISTA, *Arheološka sondiranja v cerkvi sv. Jurija na Ptuj, v: Ptujška župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«* (Ptuj 1998), str. 68–83; Ivan TUŠEK, *Ptuj – Mestni stolp. Od prazgodovine do razvitega srednjega veka*, prav tam, str. 38–67, tukaj 40 sl.

³¹⁴ Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 191 sl., 223 sl.

imperija na ogrski meji. V njej je v teku pohoda proti Madžarom leta 1051 celo bival in listinil cesar Henrik III., v pripadajoči naselbini, očitno večjega obsega in neagrarnega značaja, ki je ležala *iuxta castrum Heimenburc*, pa je bila tedaj pri Marijini cerkvi celo samostansko organizirana skupnost.³¹⁵ A vendar imajo dodatki z bližnjega sodobnega grobišča prevladujoč pečat »ogrske« belobrdске skupine.³¹⁶ Druga dobra analogija izvira iz severovzhodnega mejnega območja cesarstva. Grad Meißen na Labi s pripadajočo naselbino, ustanovljen leta 929, je bil najbolj izpostavljena strateška postojanka na severovzhodni meji. Leta 968 je bila tu – v centralnem kraju – ustanovljena tudi škofija, podrejena nadškofiji v Magdeburgu. Naselbina je že v diplomi Otona II. 979 imenovana *civitas*.³¹⁷ Vendar pa arheološko gradivo iz prigrajske gosto pozidane naselbine, ki nedvomno izvira iz 10. in začetka 11. stoletja (dendrokronološka datacija), kaže prvenstveno na provenienco iz severozahodne Češke, s katero so po Labi očitno potekale intenzivne povezave. Arheološke najdbe in tudi pisni viri potrjujejo zaključek, da je bilo prebivalstvo suburbiuma – rokodelci, trgovci, podložniki – večinoma slovansko in celo vojaška posadka naj bi bila rekrutirana s Češke.³¹⁸ A vendar ni dvoma, da je bil Meißen del imperija, kar potrjujejo številni pisni dokumenti. Arheološka slika kulturne pripadnosti prebivalcev za to obdobje očitno ne more biti merodajen kazalec politične pripadnosti določenega teritorija ali naselbine.³¹⁹

Prevladujoče (ne pa izključne) značilnosti belobrdске kulturne skupine pri pokopanih prebivalcih Ptuja – nenazadnje gre predvsem za nošo, obliko nakita – si lahko razložimo prav z geografsko lego Ptuja, njegovo prehodnostjo in prometno odprtostjo v Panonijo. Nedvomno je šlo za precejšen pretok ljudi in idej. Morda je v času pol stoletja madžarskih vpadov ali kasneje na Ptuj prišlo do dotoka slovanskih kolonistov iz Panonije s svojimi specifičnimi običaji, ki so jih ohranili tudi po političnem prehodu pod Salzburg in v okvir imperija. Morda je celo Salzburg pritegnil naseljence iz Panonije – zakaj ne? Nova meja cesarstva z Ogrsko – širok mejni pas nekje med Ptujem in Ormožem – ni bila hermetičen berlinski zid. Gibanja ljudi, trgovskega blaga (npr. nakita) in kulturnih vplivov (npr. mode) s tedanjimi sredstvi nihče ne bi mogel preprečiti, tudi če bi hotel.³²⁰ Onstran mejnega pasu, na Ogrskem in v Slavoniji, je prebivalo isto slovansko prebivalstvo z istimi običaji, le v drugih državah, in medsebojnega komuniciranja nikakor ne moremo izključiti. Po drugi strani je potrebno omeniti, da je v arheološkem gradivu s ptujske nekropole prav v tem času (druga pol. 10. stol.) prvič očitno opazen tudi vpliv ketlaškega kulturnega kroga, reprezentančnega za vzhodno-

³¹⁵ DH III, št. 276, 277; DH IV, št. 44. Na večjo neagrarno podgrajsko naselbino kaže dejstvo, da je cesar v diplomih leta 1051 podelil cerkvi sv. Marije v Heimenburgu (*in Heimenburg*) tretjino dohodkov naselbine – *tertiam partem utilitatis ullo modo de eadem urbe*. Oznaka *urbs* vsekakor ne pomeni agrarnega – vaškega – naselja, po drugi strani pa tudi ne zgolj utrdbe oz. gradu, saj ta ne producira dohodkov. Očitno je šlo za centralno naselbino z različnimi dejavnostmi, ki so prinašale dohodke. Grad z naselbino je bil kasneje preseljen na ok. 2 km oddaljeno lokacijo, kjer so Babenberžani konec 12. stoletja načrtno razvili mesto Hainburg.

³¹⁶ GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 85 sl., 88, 112 sl., 192, 479 sl.

³¹⁷ DO II, št. 184. Da naziv *civitas* ni bil vezan na škofijo v Meißnu, dokazuje v isti diplomi omenjena *civitas Belegora* (Belgord) nižje ob Labi, kjer je bilo drugo pomembno naselbinsko središče.

³¹⁸ Christian LÜBKE, Die Burg Meißen, v: *Europas Mitte 2* (kot v op. 33), str. 701–702; Arne SCHMID-HECKLAU, Die archäologischen Untersuchungen auf der Burg Meißen, prav tam, str. 703–706.

³¹⁹ O tej zapleteni, vendar pomembni problematiki, prav na primeru Ptuja, gl. izčrpano GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 221 sl.

³²⁰ Eden od indicev teh komunikacij oz. moči izžarevanja belobrdskih »trendov« je dejstvo, da značilne belobrdске kose nakita (zlasti uhane) najdemo tudi na grobiščih 10.–11. stoletja v osrednji Sloveniji, npr. v Kranju, pri sv. Petru pri Ljubljani, na Bledu, v Mengšu. Belobrdski elementi v to območje ketlaške kulture, ki je bilo v drugi polovici 10. stoletja trdno v okviru cesarstva, posežejo po letu 950. Gl. Milan SAGADIN, *Kranj križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja*, Katalogi in monografije 24 (Ljubljana 1987), str. 50; ISTI, Staroslovansko grobišče na Malem gradu v Kamniku, *AV 52* (2001), str. 370.

alpsko ozemlje cesarstva v otonskem in zgodnjem salijskem obdobju. To dokazuje komunikacije in navezavo Ptuja tudi proti zahodu.³²¹ Srednjeveška krščanska kultura v zgodnjem času po koncu madžarskih vpadov (10.–11. stol.) v obmejnem kolonizacijskem območju še ni mogla popolnoma uniformirati starih življenjskih navad s specifičnimi običaji in verjetno še močno etnično determiniranimi potezami. Do tega je na Ptuju očitno prišlo šele proti koncu 11. stoletja, ko se neha pokopavanje na grajskem griču in (vsaj v grobovih) izginejo poteze belobrdске kulture. Tudi na Ogrskem, ki se je v začetku 11. stoletja »uradno« pokrįstjaniła in dobila trdno cerkveno upravno strukturo (Ptuju najbliŹji škofiji v Veszprému in Pécsu ustanovljeni Źe leta 1009), so se Źe dolgo ohranili »poganski« naćini pokopavanja, prebivalstvo pa svojo nošo in nakit.³²² Prav z Ogrsko pa je Ptuj, ćeprav salzburški, nedvomno vzdrževal mnogostranske in Źivahne gospodarske in kulturne povezave.

Da je orisan razvoj razmer na Ptuju za to obdobje verodostojen in ga niti ne moremo povezovati izključno z obrobno, obmejno lego in s tem povezanimi dejavniki, dokazujejo zelo podobne razmere med slovanskim prebivalstvom na vzhodnem Frankovskem, takorekoć v osrednjem delu drŹave. Eden od uradnih povodov za ustanovitev škofije v Bambergu leta 1007 je bil pokristjanjevanje tamkajšnjih Slovanov, na sinodi v Bambergu pa so se Źe leta 1059 kleriki pritoŹevali, da se Slovani drŹijo starih obićajev, poganskega pokopavanja in celo malikovanja.³²³ A vendar je Źlo za matično cerkveno obmoćje moćne dieceze sredi imperija, ki je bilo Źe vsaj dve stoletji kontinuirano vključeno v cesarstvo, celo z moćno prisotnostjo kraljeve posesti, dokumentirane z darovnicami. Kot je tudi na Slovenskem ugotovila arheološka stroka, so se cerkvena pokopaliŹa le poćasi množila, prebivalstvo pa je Źe dolgo uporabljalo poganska vaška pokopaliŹa. Kljub temu, da avtentićni pisni viri Źe od zadnje ćetrťine 10. stoletja dokazujejo nastanek Źtevilnih, celo v veliki meri cerkvenih zemljiŹkih gospostev (Freising, Briksen, Salzburg, Bamberg). Lep primer za to je tudi slovansko necerkveno pokopaliŹe na Malem gradu v Kamniku s konca 10. in zaćetka 11. stoletja – relativno blizu cerkvenega freisinŹkega gospostva v Źkofji Loki ali starega krŹćanskega srediŹa v Kranju.³²⁴ Slovani kljub sprejetju krŹćanstva svojih dotedanjih verovanj niso opustili, temveć so jih zakrili in obićaje zlili z novim.³²⁵ Na Ptuju bistven prispevek k tej problematiki s strani arheologije Źe manjka – ugotovitev naselbinske kulture 10. in 11. stoletja in eventualnih trdneje kronoloŹko opredeljenih cerkvenih objektov, ter morda tudi pripadajoćih krŹćanskih grobiŹ. Pri tem moramo dopustiti moŹnost, da je bilo grobiŹe na grajskem platoju, ki predstavlja belobrdsko kulturno (etnićno?) skupino, le eno od ptujŹkih pokopaliŹ, ki so morda predstavljala Źe druge eventualne prebivalce Ptuja v tem času.³²⁶

³²¹ Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 191.

³²² Eno najvećjih »poganskih« grobiŹ z najdbami belobrdске skupine, Halimba–Cseres severno od Blatnega jezera (odkritih 932 grobov), leŹi le 30 km od sedeŹa leta 1009 ustanovljene škofije v Veszprému. Źtevilni z najdbami novcev zanesljivo datirani grobovi seŹejo do konca 11. in celo v zaćetek 12. stoletja. Gl. Jochen GIESLER, *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo–Kultur, Praehistorische Zeitschrift* 56 (1981), str. 33 sl., zlasti 56–57, priloga Źt. 28.

³²³ GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 211 sl.

³²⁴ SAGADIN, *Staroslovansko grobiŹe* (kot v op. 320), str. 359–375.

³²⁵ Prim. Andrej PLETERSKI, *Pogani in kristjani, v: Zakladi tisoćletij* (kot v op. 177), str. 387.

³²⁶ ZaŹčitna izkopavanja v bliŹini Źupne cerkve sv. Jurija leta 1990, ćeprav manŹŹega obsega, so kljub vsemu pokazala na intenzivno srednjeveŹko gradbeno dejavnost v već fazah. Morda bi obseŹnejŹa arheološka raziskava terena ali natanćnejŹe analize gradiva pokazali tudi na predromanski izvor gradbenih ostalin. Vsekakor najdeni slovanski grobovi prićajo o pokopavanju tudi pod grajskim grićem, na obmoćju cerkve sv. Jurija. Najverjetneje se nanjo nanaŹajo omembe *ecclesia cum decima* v virih 10. in 11. stoletja in lahko v neposredni bliŹini iŹćemo tudi ptujŹko naselbino. Źal prostorski odnos med cerkvijo in grobiŹem Źe ni razjasnjen, vendar je verjetnost navezave slovanskega grobiŹa na Źe obstojećo cerkev precejŹnja. Gl. TUŹEK, *Ptuj – Mestni stolp* (kot v op. 313), str. 40–41; TOMANIĆ-JEVREMOV, *Rezultati* (kot v op. 313), str. 434–435; ISTA, *Arheološka sondiranja* (kot v op. 313), str. 73, 74.

Kakšna je bila videti naselbina pod gradom na Ptuju v 11. stoletju, je brez trdnih arheoloških ugotovitev težko sklepati. Za približno sliko se lahko poslužimo analogij z drugih dobro arheološko raziskanih najdišč, npr. otonskega dvora Tilleda v Turingiji s pripadajočo neagrarno naselbino v predgradju.³²⁷ Na obsežnem arealu so bile poleg kašč in podobnih objektov nesistematsko razporejene številne manjše bivalne zgradbe ter večje delavnice za raznovrstne rokodelske dejavnosti: tkalstvo, obdelavo kosti in roževine, pridobivanje železa in izdelavo železnih izdelkov, lončarstvo. Kot centralni kraj in središče velikega zemljiškega gospodarstva je imela Tileda jasen neagrarni, zgodnjeurbani značaj. Podobno dobro raziskana primera z nemškega področja sta še frankovski Büraburg v Hessnu iz 8.–9. stoletja, ter frankovsko in otonsko utrjeno središče Roßtal na Zgornjem Bavarskem, aktivno še do druge četrtine 11. stoletja.³²⁸ Kot primer v zadnjih dveh desetletjih odlično arheološko raziskanega slovanskega naselbinskega kompleksa iz 11.–12. stoletja – zgolj za ilustracijo neagrarnega značaja – lahko navedemo še Parchim–Löddigsee v Mecklenburgu. V zelo dobro utrjeni naselbini z desetlinami nesistematsko razporejenih hiš je bilo odkritih ogromno najdb, ki kažejo tako na obrtno dejavnost kot na intenzivno trgovanje (750 predilnih vretenc, ostanki predelovanja železa in bronca, 17 tehtnic, 180 uteži za tehtnice, preko 100 novcev).³²⁹ Očitno je šlo za regionalno tržno–obrotno centralno naselbino neagrarnega značaja. Podobna lokacija iz geografsko bližjega prostora je bila že omenjeni Gars–Thunau v Avstriji, sicer iz malo starejšega obdobja.³³⁰

Če pri Ptuju izhajamo iz praktične življenjske perspektive – in za trenutek opustimo kabinetsko znanstveno – se lahko vprašamo, od kod vsi bogati dodatki (kovinski, steklen nakit) v grobovih ptujske nekropole. Moral jih je nekdo v nekih delavnicah izdelati, nekatere morda v samem Ptuju³³¹ ali kje v Panoniji v »mestih« Ogrske, kamor po kulturni provenienci sodijo.³³² Nekje v širšem območju so bivali in delali specializirani rokodelci. Predmeti so prišli do Ptuja – ali s potujočimi trgovci ali kako drugače, ne vemo. Verjetno so jih prebivalci Ptuja pridobili s trgovsko menjavo, nekje v naselbini se je trgovalo, menjalo dobrine. Pravica do mitnine dokazuje promet s trgovsko robo, ki je nedvomno šla v trgovsko menjavo tudi na licu mesta. Seveda ne gre le za nakit, ki je le najbolj reprezentativna arheološka najdba, temveč še za mnoge vsakdanje potrošne dobrine, ki jih je arheološko včasih težko ali nemogoče odkriti, in so bile že v zgodnjem srednjem veku predmet trgovanja: sol, železo in železni izdelki, leseni izdelki, vosek, vino, kože in krzna, konji in druga živina, sužnji.³³³ Za ilustracijo živahnosti zgodnesrednjeveškega prometnega središča lahko vzamemo diplomu za Magdeburg iz leta 965. Magdeburg je bil tedaj pomembna postojanka trgovine z vzhodom, s slovanskim

³²⁷ GRIMM, Zu ottonischen Märkten (kot v op. 155), str. 335–336; BRACHMANN, Der Markt (kot v op. 155), str. 125.

³²⁸ Norbert WAND, Die Büraburg bei Fritzlar – eine fränkische Reichsburg mit Bischofssitz in Hessen, v: *Frühmittelalterlicher Burgenbau* (kot v op. 155), str. 175–188; Peter ETTEL, Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Burg Horsadal, Roßtal bei Nürnberg, prav tam, str. 127–136.

³²⁹ Dietlind PADDENBERG, Die spätslavische Marktsiedlung von Parchim-Löddigsee (11./12. Jahrhundert n. Chr.), v: *Europas Mitte* 2 (kot v op. 33), str. 727–729.

³³⁰ Gl. op. 124.

³³¹ Tu bi rad izpostavil dejstvo, da izredna raznolikost tipov nakita, zlasti uhanov, najdenih na ptujskem grobišču, omogoča domnevo, da je šlo tu za lokalno središče proizvodnje nakita, ki je imela široko distribucijo. Enega od tipov ulitih grozdstih uhanov so našli na primer na 25 najdiščih v Slavoniji, zlasti v zahodnem delu. Na to je opozoril že Željko TOMIČIĆ, Prilog izraživanju kronologije bjelobrdskega segmenta srednjevekovnog groblja Ptuj-Grad, v: *Ptujski arheološki zbornik. Ob 100-letnici muzeja in muzejskega društva* (Ptuj 1993), str. 547, 558.

³³² O rokodelstvu v zgodnjih madžarskih naselbinah prim. FÜGEDI, Die Entstehung (kot v op. 134), str. 104, 106; LASZLOVSZKY, Frühstädtische (kot v op. 170), str. 311 sl.

³³³ Prim. navedbe iz raffelstettenskega mitninskega reda iz let 903–906 na str. 281–282.

svetom, in rečnega prometa na Labi. Mitnino so pobirali od trgovske robe, ki so jo dovažali z ladjami, tovornimi vozovi, vozički »in drugimi vozili«, s konji in nosači ljudje najrazličnejšega stanu.³³⁴ V raffelstetenskem mitninskem redu je že v začetku 10. stoletja ob Donavi v Avstriji jasno dokazan intenziven promet s čolni, vozovi in nosači.³³⁵ Zelo verjetno je tudi Ptuj z izredno prometno lego ob mostu čez Dravo, ob plovni reki ter na kopenski povezavi med Panonijo in Vzhodnimi Alpami ter proti Italiji, imel funkcije kot trgovska in transportno-tranzitna točka.³³⁶ Glede na pestro sliko trgovskega prometa, kot ga v kolonialnem obmejnem območju v kasnejši Avstriji že za 9. stoletje izkazujejo karolinški viri – poti trgovcev »v dežele Slovanov in Avarov«, na Moravsko, omembe čeških, ruskih in judovskih trgovcev³³⁷ – vsaj približno podobne slike v Ptuj po ustalitvi Madžarov nikakor ne moremo a priori zavreči. Madžarska je v 11. stoletju že oblikovala stalne tržne naselbine in imela sloj profesionalnih trgovcev na velike razdalje.³³⁸ Ni utemeljenih razlogov, da ne bi ti komunicirali tudi s tedaj že obstoječimi tržnimi središči v Vzhodnih Alpah (npr. Beljak, Velikovec) ali ob severnem Jadranu. Glavna prometna smer pa je – kot vse kasnejše srednjeveško obdobje – vodila skozi Ptuj. Lahko si predstavljamo potrebe po najrazličnejših dejavnostih oz. poklicih, ki so bili verjetno zastopani v takšni mejni naselbini: tovarniki in nosači, čolnarji, kovači, kolarji, kožarji oz. strojarji, sedlarji in čevljarji, tesarji, sodarji,³³⁹ lončarji, kmetje, ki so prodajali živila, točilnice s pijačami, morda tudi bolj specializirani rokodelci kot npr. obdelovalci kosti in roževine,³⁴⁰ izdelovalci nakita, ter mitničarji, redarji, vojaki salzburške grajske posadke in kleriki.³⁴¹ Slovansko prebivalstvo in priseljenci, kristjani in »pogani«. Status prebivalcev je bil morda še v veliki meri nesvoboden, podložniški, tudi z deležem sužnjev, in verjetno še z občutno agrarno dejavnostjo.³⁴² Ali je bila poleg njih že tudi kakšna skupina

³³⁴ ... a navigio advectis vel plaustris vel carrucis vel quibuscumque vehiculis adductis sive ab equitibus vel peditibus vel cuiuscumque modi aut conditionis hominibus ... (DO I, št. 299). O prometni »revoluciji« 10. in 11. stoletja v Srednji Evropi prim. STOOB, Über den Aufbruch (kot v op. 167), str. 4 sl.

³³⁵ Gl. str. 282.

³³⁶ S čisto arheološkega vidika je na osnovi analize bogatega gradiva ptujskega grobišča prišel do zaključka o močnem regionalnem »protourbanem« središču na Ptuj ter dinamičnem življenju na križišču prometnih poti in kulturnih vplivov že TOMIČIČ, Prilog (kot v op. 331), str. 557. Pri slovenskih arheologih takšne možne interpretacije bogatosti in pestrosti ptujskega grobišča nisem zasledil.

³³⁷ Gl. str. 281–282.

³³⁸ Gl. str. 311.

³³⁹ V ponarejeni Arnulfovi darovnici se pri Ptuj in pri ostalih panonskih lokacijah omenjajo številni vinogradi, ki seveda predpostavljajo vso potrebno tehnologijo in pripomočke za pridelavo.

³⁴⁰ Najdbe v Blatenskem Kostelu dokazujejo rokodelce, ki so izdelovali predmete iz roževine. Gl. zgoraj str. 279.

³⁴¹ Prim. ugotovitve za slovanske centralne naselbine pri severozahodnih Slovanih pri DONAT, Handwerk (kot v op. 181), str. 92–107. Za ilustracijo lahko navedemo za 11. stoletje izjemno redek in zgovoren podatek za Bury St. Edmunds v Angliji, kjer je v »Domesday book« navedeno, da je bilo od leta 1066 v kraju zgrajenih 342 hiš, v katerih so živeli peki, pivovarji, krojači, čevljarji, kuharji, perice, tovarniki in trgovci vseh vrst (PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 192). V švabskem Schaffhausnu, novi tržni naselbini, ki je v 11. stoletju nastala poleg samostana, pa urbarialni zapis okrog leta 1100 navaja dohodke od 112 hišnih parcel, kovnice, mitnine, ladijskega prometa, pekov, mesarskih stojnic, devetih točilnic piva in dveh točilnic vina (*tabernae*). Gl. SYDOW, *Städte in deutschen Südwesten* (kot v op. 203), str. 48–49. O urbanistični, arhitektonski in socialni podobi mesta v cesarstvu okrog leta 1100, prvenstveno na osnovi izjemnih arheoloških odkritij v jedru srednjeveškega Basla, prim. Dorothee RIPP-MANN et al., *Eine Stadt um 1100. Spurensuche und Einladung zur Stadtbesichtigung*, Publikationen zur Ausstellung »Die Salier und ihr Reich« (Sigmaringen 1991), o obrteh str. 24 sl.

³⁴² Prim. DILCHER, Stadtherrschaft (kot v op. 224), str. 36 sl. Za Salzburg v 11.–12. stoletju gl. DOPSCH, Wann wurde (kot v op. 196), str. 21 sl. Tudi v Magdeburgu je bila večina prebivalstva neagrane naselbine – rokodelci, vozniki, nosači idr. – nesvobodnih podložnikov. Gl. ASMUS, *Metropole* (kot v op. 167), str. 44. Za češke zgodnje centralne naselbine prim. VELÍMSKÝ, Die präurbanen Zentren (kot v op. 40), str. 244 sl.; za Poljsko WĘDZKI, Die polnische (kot v op. 35), str. 32 sl.; za Madžarsko LASZLOVSZKY, Frühstädtische (kot v op. 170), str. 312–313.

stalno naseljenih svobodnih trgovcev³⁴³ ali Judov (kot v istem času v mnogih zgodnjih madžarskih mestih, na Češkem, Poljskem ali npr. v Magdeburgu),³⁴⁴ verjetno ne bomo nikoli izvedeli. Na Ptuju je bil najden judovski nagrobnik, ki so ga prvotno datirali v leto 1103, po novih ugotovitvah pa naj bi bil iz leta 1303.³⁴⁵ Kljub temu, da v tem času ne moremo utemeljeno govoriti o stalni judovski koloniji na Ptuju, pa je dejstvo, da je konec 11. stoletja stalna judovska prisotnost že dokazana na Koroškem in Štajerskem, kjer je Judenburg leta 1103 imenovan *mercatum Judenpurch*³⁴⁶ ter Velikovec med 1105–1126 *forum Iudeorum*.³⁴⁷ Pri Ptuju s tranzitno lego na poti iz Podonavja v Vzhodne Alpe ali Italijo vsekakor možne prisotnosti Judov v tem času ne moremo popolnoma zavreči.

V zvezi s tedanjo poselitvijo ptujske naselbine pa je potrebno opozoriti še na en detajl iz ponarejene Arnulfove darovnice in njenih potrditev. Pri opisu ptujske *civitas* darovnica navaja tudi *curtilem locum* v zgornjem, vzhodnem delu, kjer se je gradila nova cerkev, ter *curtilia loca* v spodnjem, zahodnem delu naselbine. Termini *curtilis*, *curticulus* ali tudi *curtis* pa so se že v poznih karolinških diplomah uporabljali kot sinonimi za *area* pri označevanju zemljišč oziroma parcel v neagrarnih, zgodnjih urbanih naselbinah (nem. Hofstatt).³⁴⁸ Podobne formulacije najdemo tudi že v originalnih darovnicah kralja Arnulfa, na primer pri podelitvi parcel v Regensburgu leta 893 (*hoc sunt urbe Radaspona curtilia quinque*).³⁴⁹ Ob vsej utemeljeni previdnosti pri postavljanju zaključkov ne moremo mimo zelo podobnih formulacij v otonskih diplomah, ki s tem izrazom nesporno označujejo zemljišča s posebnim pravnim statusom v zgodnjih mestnih naselbinah (*civitas, urbs*). Leta 976 je na primer cesar Oton II. podelil salzburškemu nadškofu *cortilem locum* v Regensburgu,³⁵⁰ Henrik II. pa 1004 obnovljeni škofiji v Merseburgu *curtem ... regiam ... et omnia curtilia infra et extra urbem*, ki so jih posedovali trgovci.³⁵¹ Morda je Salzburg v ponarejeni diplomi za opis nekdanjega

³⁴³ V Salzburgu je naselbina trgovcev (*mercatores, negociatores*) dokazana v virih od začetka 12. stoletja. DOP-SCH, Wann wurde (kot v op. 196), str. 23.

³⁴⁴ Trgovske kolonije Judov v zgodnjih madžarskih mestih so dokazane že v 11. stoletju. Gl. András KUBINYI, *Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters*, v: *Städtische Randgruppen und Minderheiten*, Stadt in der Geschichte, Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, Band 13, hg. B. KIRCHGÄSSNER, F. REUTER (Sigmaringen 1986), str. 192–193. Podobno so Judje predstavljali eno najvažnejših trgovskih skupin v zgodnjeurbanih naselbinah na Češkem in Poljskem, gl. LECIEJEWICZ, *Kaufleute* (kot v op. 35), str. 66.

³⁴⁵ Gre za nagrobnik, ki ga je datiral David Herzog v objavi *Jüdische Grabsteine und Urkunden aus der Steiermark*, v: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 80 (Breslau 1936). Gl. WADL, *Geschichte der Juden* (kot v op. 142), str. 14, 19; NEUMANN, *Zur frühen Geschichte* (kot v op. 142), str. 101. Po enem od novejših mnenj se zdi, da nagrobnik dejansko sodi v leto 1303. Vendar glede na nesporno dokazan nagrobnik iz leta 1130, najden pri Velikovcu, možnost zgodnejše datacije ostaja odprta. Gl. WENNINGER, *Die Siedlungsgeschichte* (kot v op. 142), str. 209 (op. 1a).

³⁴⁶ UBSt I, št. 95.

³⁴⁷ MDC *Ergänzungsheft* (kot v op. 283), št. 520a.

³⁴⁸ Gl. Hans STRAHM, *Die Area in den Städten*, *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte* 3 (1945), str. 22–61, tukaj 22, op. 1.

³⁴⁹ ... *hoc sunt urbe Radaspona curtilia quinque cum universis aedificiis ... prope curtem, quae dicitur Odalmaneshouesteti ... inter conflexa duarum viarum, quae in occidentali parte praedictae curtis ... conveniunt* (DAm, št. 172). Prim. tudi št. 169, kjer je Arnulf podelil cerkvi v Passauu *in eadem urbe Pattauensi media dominicalem aream nostram ... cum omni integritate ...*

³⁵⁰ ... *quendam cortilem locum sepibus aedificiisque circumdatum in Regenspurc ad australem plagam aeclesie sancti Petri inter cortem Perhtoldi comitis et viam ...* (DO II, št. 134). Henrik II. je nato leta 1002 podelil samostanu Niederalteich v Regensburgu parcelo natančno omejene velikosti – *quendam nostri iuris aream infra muros urbis Radesponensis sitam, habentem in latitudine pedes quadraginta et in longitudine pedes octoginta ...* (DH II., št. 6). V Passauu pa je Oton II. okrog 976 določil, da *praescripte civitatis possessores ... nihilominus de areis quas in eadem urbe possident aliquem censum dare constringantur...* (DO II, št. 137).

³⁵¹ ... *curtem quoque regiam cum aedificiis infra urbem Merseburg positam et omnia curtilia infra et extra urbem que negotiatores possident ...* DH II, št. 64.

stanja uporabil sodobne termine in s tem (posredno) podal tudi sodobno sliko naselbine na Ptuju konec 10. stoletja, ki bi ji tako lahko pripisali neko zgodnjo urbano zasnovo. *Curtilla loca* bi lahko razumeli kot zemljišča (parcele) s pripadajočimi zgradbami v podgrajski naselbini,³⁵² kjer so bivali in se z različnimi dejavnostmi ukvarjali ptujski prebivalci. Kaj več kot postavitev takšne domneve nam seveda formulacija v listini ne dovoljuje.

Ptuj je bil očitno eno od tistih slovenskih srednjeveških mest, ki so, poleg jadranskih urbanih središč Kopra, Izole, Pirana, imela svoj specifičen, več stoletij trajajoč organski naselbinski razvoj že pred obdobjem 12.–13. stoletja, ki ga na splošno povežemo s pojavom mesta kot nove, pravno in naselbinsko izoblikovane kategorije. Različne značilnosti v razvoju Ptuja, ki jih dokazujejo redki srečno ohranjeni zgodnesrednjeveški viri, omogočajo domnevo, da je bil Ptuj od pozne antike dalje kontinuirano živeča naselbina, ki je že pred 12. stoletjem pridobila močne centralne funkcije. Zgoraj orisane poteze naselbine imajo zaradi pomanjkanja arheoloških raziskav močno hipotetičen značaj, vendar je bil moj namen predvsem prikaz bolj dinamične in življenjske slike zgodnesrednjeveškega centralnega kraja, kot pa jo za sedaj potrjujejo arheološke ugotovitve. Vsekakor številni primeri bolj raziskanih najdišč zgodnjeurbanih naselbin v ostalih evropskih deželah dokazujejo, da bi bilo potrebno tudi pogled na obdobje zgodnjega srednjega veka pri nas osvežiti z bolj aktualno perspektivo. To pa bo ob pomanjkanju pisnih zgodovinskih virov bistvena naloga slovenske arheologije, pri kateri je očitno drastično pomanjkanje raziskav zgodnesrednjeveške naselbinske kulture v starih mestnih jedrih. O vzrokih za to – objektivnih in tudi drugih – seveda tu ne moremo razglabljati. Opozoriti pa velja na moment v razvoju, ki ga tako pri Ptuj kot pri drugih lokacijah slovenskih mest morda premalo upoštevamo – da gre za ozemlje znotraj nekdanjega rimskega cesarstva, staro kultivirano pokrajino, pri Ptuj za eno najpomembnejših mest rimske Panonije. Za razliko od pokrajin pri ostalih, na primer Zahodnih Slovanih (Češka, Moravska, Poljska idr.), ki so razvili popolnoma avtohtone centralne naselbine z močnim neagrarnim, zgodnjeurbanim značajem, so Slovani na našem ozemlju naleteli na dediščino antike, kakršnakoli je že bila. Seveda ne moremo govoriti o kontinuiteti urbanega življenja in kakršnihkoli urbanih institucij, vendar so impozantne ostaline antičnih zgradb (neizčrpana možnost gradbenega materiala npr. za cerkve in utrdbe) in zlasti infrastruktura (ceste, mostovi) ter stara kulturna krajina nedvomno pomenili močan gravitacijski faktor za naselitev ter nudili predispozicije za nadaljnji razvoj. Antična naselbinska jedra so nedvomno pomenila boljše izhodiščne možnosti za oblikovanje centralnih naselbin kot v pokrajinah, kjer rimske prisotnosti ni bilo, čeprav je poselitev nekdanjih antičnih lokacij pogosto opazna šele od 9. ali celo 10. stoletja dalje.³⁵³ V primeru Ptuja z izredno ugodno tako makro- kot mikrogeografsko lego (prometno vozlišče rimskih cest, prehod čez Dravo, ugoden grič za utrdbo) je ta razvoj očitno in potrjen z viri, tako zgodovinskimi kot arheološkimi. Zelo verjetno pa lahko podoben razvoj domnevamo tudi pri drugih lokacijah – na primer Celju s tradicijo antičnega imena in poselitvijo celo znotraj rimskega naselbinskega areala; Ljubljani z lego naselbine poleg antične in naslonitvijo na en krak rimskega obzidja; Kranju, Slovenj Gradcu. Žal je zlasti pri Celju in Ljubljani zaradi zelo slabe arheološke raziskanosti srednjeveškega naselbinskega areala in neobstoja zgodovinskih omemb do 12. stoletja nemogoče kakorkoli utemeljeno razpravljati o zgodnjem razvoju.

³⁵² GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 164, 166, je bil mnenja, da gre pri *curtilia loca* v Ptuj za dvore kot središča dominikalnega agrarnega gospodarstva, h katerim so sodile pripadajoče kmečke naselbine, vendar ima ta termin v povezavi s *civitas* ali *urbs* v tem času nesporno drug pomen, kot kaže vrsta analogij. Tudi KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 15, meni, da pomenijo *curtilia loca* v Ptuj Höfe oz. Höfsetten.

³⁵³ Prim. prispevke v odličnem zborniku *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt* (kot v op. 21).

Popolnoma drugače je Ptuj v 12. stoletju vstopil v novo fazo razvoja srednjeveških mest kot dokazan star tradicionalen centralni kraj. Gotovo ni slučaj, da je ravno Ptuj najstarejša kontinentalna slovenska naselbina, ki se ponaša z nazivom *civitas* v novem smislu srednjeveškoga mesta. V diplomi, s katero je cesar Friderik Barbarosa leta 1178 v Torinu salzburškemu nadškofu Konradu potrdil vrsto privilegijev svojih predhodnikov, je med ostalim potrdil *ad Pettowe ... totam civitatem cum bannis, theloneis et ponte*.³⁵⁴ Za razliko od starega Arnulfovega privilegija, ki je govoril še o posameznih tretjinah *civitas*, sedaj celotno mesto Ptuj z mitninami, sodstvom in mostom. Nova, izključno pri Ptujju spremenjena diktacija – ne glede na to ali izvira s strani cesarskega pisarja ali iniciative salzburškega nadškofa – nedvomno kaže na novo kvaliteto v razvoju naselbine. Izraz *civitas* v terminologiji tega časa ne dopušča nobenega dvoma, še zlasti pri viru tako pomembne provenience, in *nesporno* pomeni urbano, neagrarno naselbino z vsemi bistvenimi atributi.³⁵⁵ Termina pri Ptujju ne moremo tolmačiti nič drugače kot na primer pri 1172 *forum* in 1189 *civitas* imenovanem štajerskem Gradcu, urbanem središču štajerskega vojvode.³⁵⁶ Kaj je za salzburškega nadškofa v tem času pomenila *civitas* je jasno razvidno v listini Eberharda I. iz 1159 za Reichenhall, kjer se omenjajo *cives Hallenses* in mestne parcele (*aree in ipsa civitate*),³⁵⁷ ter več podobnih omemb samega Salzburga.³⁵⁸ Formulacija v listini nadškofa Eberharda II. iz leta 1203, s katero je admontskemu samostanu podelil oprostitev plačevanja mitnine *per omnes civitates nostras et loca in quibus theloneorum exactiones fiunt*, dokazuje, da so bila to glavna salzburška neagrana središča, kjer se je pobirala mitnina.³⁵⁹ V tem času pa imamo z viri salzburške provenience kot *civitates* potrjena le nadškofijska mesta Salzburg, Breže, Ptuj in malo kasneje še Laufen in Mühldorf.³⁶⁰ Glede na to, da je v listini za Admont iz 1203 oprostitev mitnine podeljena v kontekstu potrditve posesti župnije Jarenina v Slovenskih Goricah in v nadaljevanju samostanu darovano še zemljišče za hišo v Ptujju, bi utemeljeno lahko povezovali privilegij prvenstveno z najbližjim salzburškim mestom – Ptujem, kjer si je Admont uredil gospodarsko središče. Dodaten argument za to je vir iz leta 1202, ko Rudolf s koroškega Rožeka potrjuje, da je kartuziji v Žičah podelil posest v vaseh Zgornja in Spodnja Hajdina, ki sta ležali *in confinibus ciuitatis Petouie* – ob meji pomirja mesta Ptuj.³⁶¹ Ta listina je še posebej zanimiva, ker ne izvira iz kroga mestnega gospoda ali samih meščanov, temveč tretjega – nevtralnega opazovalca. Ta ni imel posebnega interesa, da bi Ptuj imenoval *civitas*, saj naselbino omenja le mimogrede pri lociranju svojih vasi. Ptuj je zanj *bil civitas*, mu je predstavljal mesto. Šlo je za plemiča s Koroške, ki je imel vrsto vzorov za to, kaj je v tistem času pomenil pojem mesta (Breže, Beljak, Velikovec, Št. Vid).

Kdaj in kako je Ptuj prestopil v novo razvojno fazo – kdaj se je izoblikovala skupnost–občina–komuna enakopravnih, osebno svobodnih meščanov, lastno sodstvo pod mestnim sodnikom, izločeno sodno okrožje (pomirje), posebno pravo, avtonomija, naselbina z gosto

³⁵⁴ DF I, št. 732; SUB II, št. 415; MDC III, št. 1244; *Gradivo* IV, št. 610. Prim. MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 304; GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 168.

³⁵⁵ Po mnenju IRSIGLERJA, Was machte (kot v op. 24), str. 19, termin *civitas* že od okrog leta 1100 jasno označuje mestni značaj določene naselbine. Prim. še STOOB, Kartographische (kot v op. 18), str. 22 sl.; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 17 sl.; SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 286 sl.; GUTKAS, Die Entwicklung (kot v op. 205), str. 78; ISTI, Das österreichische (kot v op. 126), str. 140; MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 312 sl.

³⁵⁶ UBSt I, št. 546, 698.

³⁵⁷ SUB II, št. 342; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 17.

³⁵⁸ SUB II, št. 119, 193, 214, 269, 441, 468.

³⁵⁹ SUB III (Salzburg 1918), št. 565; UBSt II (Graz 1879), št. 61; *Gradivo* V (Ljubljana 1928), št. 46.

³⁶⁰ KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 9, 16 sl.

³⁶¹ UBSt II, št. 48; *Gradivo* V, št. 22.

pozidavo in urbanim tlorisom – iz virov ne izvemo, nedvomno pa je bil to pri Ptujju kontinuiran proces, ki se je začel vsaj že v 11. stoletju.³⁶² Nobenega razloga pa ni za dvom, da je *civitas* v listini 1178 pomenila sodobno urbano naselbino, z leta 1202 že izoblikovanim pomirjem.³⁶³ Za to govori še en indic – leta 1203 je salzburški nadškof Eberhard podelil admontskemu samostanu *locum curtis in Betowe*, in ga oprostil plačevanja cenzusa.³⁶⁴ Nedvomno je šlo za podelitev gradbenega zemljišča-parcele v mestu, običajno v virih imenovane *area* (nem. Hoffstatt), od katere se je plačevala redna (običajno letna) majhna dajatev (*census*). To pa je v tem času temeljni element zemljiško-posestnega sistema pravih urbanih naselbin in pravni temelj svobodnega meščanskega statusa prebivalcev (*ius civile, ius forense, Burgrecht*).³⁶⁵ Tako je že leta 1167 v Brežah salzburški nadškof Konrad II. samostanu Admont podelil hišo po meščanskem (tržnem) pravu – *domum ... que in foro Frisacensi constitit, iure fori eiusdem ... tali forma, quod ... illa iura que ad servitium Salzburgensis ecclesie pertinent, sicut alie forenses domus ... persolvat*. Pri izdaji listine so pričali tudi *alii forenses cives*.³⁶⁶ Podeljevanje gradbenih zemljišč v razvijajočih se urbanih naselbinah, zlasti cerkvenim ustanovam, je bila uveljavljena praksa, s katero so mestni gospodje poživljali in pospeševali pozidavo mestnih arealov in rast naselbine.³⁶⁷ V Brežah je leta 1215 samostan Vetrinj razpolagal kar z več mestnimi parcelami, ki jih je podeljeval meščanom v zakup za letni cenzus.³⁶⁸ Vsekakor pa tega procesa ne moremo povezovati z nobenim drugim tedanjim tipom naselja (npr. vasjo, gradom), razen z urbano naselbino. Vzporednico kategoriji *locus curtis* pri Ptujju imamo pri Ennsu v Zgornji Avstriji, najstarejšem avstrijskem mestu z zapisanimi mestnimi pravicami (1212), kjer je okrog leta 1160 štajerski mejni grof Otokar III.

³⁶² O razvoju teh institucij in enotnega meščanskega sloja gl. DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 408 sl.; ISTI, Stadtherrschaft (kot v op. 224), zlasti str. 40 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 320 sl., 338 sl., 349 sl.; ENNEN, Frühgeschichte (kot v op. 27), str. 275 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 132, 136 sl., 138 sl.; Hermann JAKOBS, Stadtgemeinde und Bürgertum um 1100, v: *Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen* (kot v op. 222), str. 14–54. O razvoju od 10.–12. stoletja na Saškem prim. SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), zlasti str. 427 sl.

³⁶³ GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 170, je utemeljeno ugotavljal, da nepretrgan razvoj *mesta* pri Ptujju lahko sledimo od srede 12. stoletja, in da je gotovo šlo za naselbino meščanskega tipa. OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 3), str. 167, ponavlja Grafenauerjevo ugotovitev, vendar v nadaljevanju kontradiktorno navaja mnenje, da pri Ptujju pred sredo 13. stoletja ne moremo govoriti o mestu kot meščanski naselbini s posebnim pravnim položajem – to mnenje naj bi povzel po Zwitteru. Vendar ZWITTER na navedenem mestu (K predzgodovini (kot v op. 4), str. 223), izpodbija tezo Pircheggerja, da bi imel Ptuj poseben pravni položaj že v 9. stoletju, ne nanaša pa se to mnenje na sredo 13. stoletja. Oturepec tudi neutemeljeno dvomi, da bi omemba *civitas Petouia* v listini iz 1202 že lahko pomenila pravno formirano meščansko naselbino na Ptujju.

³⁶⁴ SUB III, št. 565; UBSt II, št. 61; *Gradivo* V, št. 46.

³⁶⁵ Lepo in zgodnjo formulacijo teh pravno-posestnih razmerij imamo iz leta 1166, ko je samostan Seckau kupil v Fischau, trgu štajerskih mejnih grofov, ... *curtim unam ... tali uidelicet conditione ut inde annuatim ius forense quod uulgo purchreit appellatur, ... persoluant ... Emptio autem ista facta est ... coram forensibus nostris in foro Uiscach* (UBSt I, št. 499). Prim. DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 408 sl.; KÖBLER, Zur Entstehung (kot v op. 224), str. 186, zlasti 193 sl.; STRAHM, Die Area (kot v op. 348), zlasti str. 29 sl., 34 sl., 39; DOPSCH, Zur topographischen (kot v op. 103), str. 62, 90; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 54), str. 490 sl.; ENNEN, Frühgeschichte (kot v op. 27), str. 277 sl.; LM II, st. 1057; Walter SCHLESINGER, Forum, Villa fori, Ius fori. Einige Bemerkungen zu Marktgründungsurkunden des 12. Jahrhunderts aus Mitteleuropa, v: ISTI, *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters* (Göttingen 1961), str. 281, 286 sl.; ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 232.

³⁶⁶ MDC III, št. 1103.

³⁶⁷ Prim. Ferdinand OPLL, Stadtgründung und Stadtwerdung. Bemerkungen zu den Anfängen des Städtewesens in Österreich, v: *Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte*, Schriften des Instituts für Österreichkunde 46, hg. E. ZÖLLNER (Wien 1985), str. 13–30, tukaj 19.

³⁶⁸ MDC IV/1, št. 1717.

Admontu podelil *locum curtis apud forensam villam Ensam*, leta 1164 pa v Gradcu samostanu Rein *tria curtifera in suburbano castris Graece*.³⁶⁹ Zgraditev obzidja na Ptujju šele med letoma 1230–1251 nikakor ne pomeni neke bistvene nove stopnje v dosegu statusa mesta, kakšnega »povzdiga iz trga v mesto«,³⁷⁰ in ne izključuje zgodnejšega obstoja meščanske naselbine s posebnim pravnim statusom.³⁷¹ Prav vir o gradnji ptujskega obzidja govori o *cives* – meščanih, ki so odločali o poteku obzidja,³⁷² torej je mesto že imelo izoblikovano skupnost – občino meščanov, bistveno komponento meščanske naselbine, ki je celo avtonomno odločala o komunalnih zadevah. Ptuj je prej morda imel palisade in okope kot zasilne utrdbe, je bil pač odprta *civitas*.³⁷³ Tudi sama cerkvena metropola Salzburg je dobila pravo obzidje šele sredi 13. stoletja in je bil prej le s palisadami zaščiten samo ožji cerkveni del naselbine okrog stolnice.³⁷⁴

Prikazan razvoj Ptujja v 12. stoletju je vsekakor verjeten. Ujema se s splošnim družbeno-gospodarskim razvojem v širšem vzhodnoalpskem prostoru, ki vključuje tudi uveljavitev denarnega gospodarjenja, potrjenega z začetkom kovanja v salzburških Brežah okrog 1126.³⁷⁵ Dosežena stopnja razvoja je omogočila nastajanje pravih meščanskih naselbin, ki so postale temeljna središča gospodarske in politične moči in se v virih tega časa pojavljajo tako na Koroškem kot Štajerskem. Zavest o centralnem pomenu takšnih urbanih središč zasledimo na primer v listini štajerskega vojvode Otokarja IV., ki leta 1185 v potrditvi privilegijev kartuzije Žiče določa, da se njegovi uradniki ne smejo vmešavati v sodne zadeve nad samostanskimi podložniki razen v njegovih *civitates, oppida et alia loca principalia*.³⁷⁶ Prav salzburška nadškofija je v širšem območju odigrala vodilno vlogo pri razvoju urbanih naselbin. Mesto Salzburg je tudi v pravnem pogledu zaokrožilo svoj razvoj v pravo meščansko naselbino najkasneje okrog leta 1100.³⁷⁷ Breže na Koroškem pa so vzorčen primer in nudijo z viri odlično podkrepjen pogled na načrtno ustanovljeno urbano naselbino v Vzhodnih Alpah in njen razvoj od začetka 12. stoletja dalje.³⁷⁸ Življenjepisec nadškofa Konrada v spisu, nastalem okrog 1170–1177, omenja, da je nadškof (†1147) na novo zgradil mesto (*civitas*) in

³⁶⁹ UBSt I, št. 415, 484, 649. Podobno poimenovanje podgrajske neagrane naselbine kot v Gradcu zasledimo leta 1161, ko so salzburške Breže imenovane *suburbanum Frisaci* (MDC III, št. 1014).

³⁷⁰ Prim. GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 171–172.

³⁷¹ Gradnja obzidja je pomenila težek in finančno zahteven projekt in je neredko sledila šele celo stoletje po izoblikovanju mestne naselbine. Gl. Berent SCHWINEKÖPER, Die Problematik von Begriffen wie Stauferstädte, Zähringerstädte und ähnlichen Bezeichnungen, v: *Südwestdeutsche Städte im Zeitalter der Staufer*, Stadt in der Geschichte, Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 6 (Sigmaringen 1980), str. 99; DOPSCHE, Zur topographischen (kot v op. 103), str. 61.

³⁷² Objava vira pri Josef von ZAHN, Ueber die Anfänge und den älteren Besitz des Dominicanerklosters zu Pettau, *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 16 (1879), str. 8; WEISS, *Das Städtewesen* (kot v op. 9), CD-rom, str. 54 (k letu 1272).

³⁷³ Gl. SCHWINEKÖPER, Die Problematik (kot v op. 371), str. 121 sl. in op. 50; PLANITZ, *Die deutsche Stadt* (kot v op. 20), str. 233 sl. Zelo lep podoben primer je mesto Halberstadt, kjer je kontinuiran razvoj urbane naselbine s privilegirano trgovsko kolonijo vred dokazan s številnimi viri že od tržnega privilegija iz 989 dalje. Kljub temu pa so *cives* svojo *civitas* obdali z obzidjem šele v letih 1201–1209: *cives Halverstadenses civitatem suam decenter et vallo et propugnaculis munierunt*. SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), str. 415 sl., zlasti 418.

³⁷⁴ DOPSCHE, Zur topographischen (kot v op. 103), str. 70; Friderike ZAISBERGER, Die Städte der Salzburger Erzbischöfe, v: *Stadt und Kirche*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XIII, hg. F.-H. HYE (Linz/Donau 1995), str. 19.

³⁷⁵ HAHN, Salzburg (kot v op. 256), str. 15 sl.

³⁷⁶ UBSt I, št. 644; *Gradivo* IV, št. 705.

³⁷⁷ DOPSCHE, Wann wurde (kot v op. 196), str. 23.

³⁷⁸ Gl. WADL, Friesachs historische Entwicklung (kot v op. 273), str. 8 sl.; OGRIS, *Die Bürgerschaft* (kot v op. 273), str. 28 sl.; ISTI, Der Kampf (kot v op. 273), str. 163–174.

grad (*castrum*) v Brežah in tako natančno ločuje mestno naselbino od gradu.³⁷⁹ Z listinami potrjeni sodnik (*iudex burgenses* oz. *iudex civitatis* od ok. 1140), meščani (*burgenses* oz. *forenses cives* 1158, 1167) ter že omenjeno posebno meščansko pravo (*ius fori* 1167) dokazujejo pravno in socialno izoblikovano meščansko naselbino nove dobe.³⁸⁰ Tudi salzburska Lipnica se 1170 pojavi v virih kot nova mestna naselbina – *forum* – poleg starejšega Altenmarkta³⁸¹ in je imela tedaj že takšen centralni pomen, da jo je istega leta poleg Brež na obhodu po Vzhodnih Alpah obiskal cesar Friderik Barbarosa.³⁸² Upravičeno lahko domnevamo, da je Salzburg podoben in uspešno uveljavljen model kot pri Brežah v tem času razvijal tudi v svojem Ptujju z izjemnimi predispozicijami in tradicijo centralne naselbine. Dejansko je nov impulz v razvoju naselja verjetno pomenila dejavnost nadškofa Konrada, ki je med letoma 1131–1147 na novo postavil ptujski grad,³⁸³ in morda lahko v njegovem nastopu iščemo tudi začetek pravega urbanega razvoja mesta.³⁸⁴ Poudarjen centralni pomen naselbine v regionalnem okviru spodnjega Podravja, ki je vplival na sodobnejši urbani razvoj Ptujja, je nedvomno tudi posledica in paralelni proces intenzivne agrarne kolonizacije Dravskega polja in salzburskega gospostva na levem bregu Drave, ki naj bi najintenzivneje zaživel prav pod Konradom in se v večji meri zaključilo v 12. stoletju.³⁸⁵ Na gradbeno dejavnost v naselbini kaže romanska faza sicer že predromanske župnijske cerkve sv. Jurija, ki nedvomno sodi v prvo polovico 12. stoletja.³⁸⁶ Zgovorna je tudi omemba ptujskega župnika – *Albertus de Pettaw plebanus* – leta 1188.³⁸⁷ Župnik oz. župnija se imenujeta po ptujski naselbini – in ne po kaki cerkvi v okolici – kar nakazuje cerkveno funkcijo Ptujja kot sedeža pražupnije. Nedvomno je že tedaj šlo za cerkev sv. Jurija v vzhodnem delu mesta, saj je bil svetnik zavetnik mesta³⁸⁸ in se pojavlja tudi na mestnem pečatu (prvič 1273).³⁸⁹ Sam patrocinijski, ki se je začel

³⁷⁹ ... *civitas a fundamentis precepto eius edificata est, alterum, id est castrum, ex maiori atque meliori parte constructum et munitum atque decoratum est ab illo* ... Vita Chunradi (kot v op. 287), str. 74–75; *Gradivo* IV, št. 109.

³⁸⁰ MDC I, št. 164, 201; MDC III, št. 605, 767, 777, 1047, 1103. Gl. še drugi del razprave.

³⁸¹ Gl. op. 150, 263.

³⁸² DF I, št. 564; MDC III, št. 1140; *Gradivo* IV, št. 511.

³⁸³ Gl. op. 287 ter str. 317–318.

³⁸⁴ Urbani razvoj Ptujja v 12. in 13. stoletju, kot ga prikazuje Jože CURK, O srednjeveških zasnovah Ptujja in Maribora, *Časopis za zgodovino in narodopisje* (=ČZN) N.V. 11 (1975), str. 183 sl., ima sicer svojo logiko, vendar pa je o njem nemogoče sklepati s takšno lahkotnostjo, kot to počne omenjeni avtor, saj natančnih zgodovinskih virov ali arheoloških raziskav ni (gl. zemljevid parcelacije mestnega ozemlja po stoletjih oz. polstoletjih na str. 194). Številne zelo konkretne in kronološko opredeljene trditve so pri Curku, kot je pri njem običajno, brez znanstvenega aparata z navedbo virov in tako ne omogočajo znanstveno-kritičnega pretresa. Poleg tega ima kar nekaj netočnosti pri podatkih in neargumentiranih trditvah, ki jih sploh ni moč dokazati z viri.

³⁸⁵ LEVEC, *Pettauer Studien* (kot v op. 301), str. 168 sl.; KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 10 sl.

³⁸⁶ Marijan ZADNIKAR, *Romanika v Sloveniji* (Ljubljana 1982), str. 167 sl.; Janez HÖFLER, Ob novih odkritjih srednjeveških fresk v mestni župnijski cerkvi sv. Jurija v Ptujju, *ČZN N.V.* 24 (1988), str. 33; Jože CURK, Proštijaska cerkev in minoritski samostan v Ptujju, *ČZN N.V.* 12 (1976), str. 31 sl.; ISTI, Proštijaska cerkev na Ptujju, *ČZN N.V.* 32 (1996), str. 6–17.

³⁸⁷ SUB II, št. 453; *Gradivo* IV, št. 745. Kot zadnji med pričami listine salzburskega nadškofa Adalberta, nastale ob njegovem obisku Ptujja marca 1188, je naveden tudi *Ludewicus de Petouia*, katerega socialni stan ali funkcija nista razvidni. Verjetno pa glede na ime ni sodil v družino salzburskih ministerialov Ptujskih, temveč je izviral iz drugega okolja, morda meščanskega.

³⁸⁸ Tu gre pritrčiti CURKU, O srednjeveških zasnovah (kot v op. 384), str. 189, ter ISTI, Proštijaska cerkev (kot v op. 386), str. 7, ki zavrača mnenje, da je bila prvotna župnijska cerkev še do 16. stoletja zunaj mesta pri sv. Ožbaltu. Že konec 13. stoletja večkrat omenjena *die pfarre ze Pettow* bi pri tako starem naselbinskem središču težko imela sedež zunaj mesta. Dejansko je bilo okrog cerkve sv. Jurija v mestu tudi pokopališče z romansko kostnico, kar kaže na župnijsko cerkev (CURK, Proštijaska cerkev in minoritski samostan (kot v op. 386), str. 48). Ponovno velja opozoriti, da so v Ptujju že za 9. stoletje s pisnimi viri potrjene tri cerkve, od katerih je Salzburg po madžarskih vpadih v 10. stoletju katero nedvomno kmalu obnovil.

³⁸⁹ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 3), str. 168.

širiti v drugi polovici 10. stoletja s severa,³⁹⁰ se lepo vklaplja v tedanjo ponovno salzburško uveljavitev na Ptuju. Kaj več kot nekaj omemb naselja in oseb, imenovanih po Ptuju – v prvi vrsti salzburških ministerialov Ptujskih (prvič že med 1132–1137)³⁹¹ – pa nam slabo ohranjeni viri za 12. in začetek 13. stoletja žal ne nudijo.³⁹² A podoben primer slabo ohranjenih podatkov imamo v 12. stoletju tudi pri Beljaku, starem središču, ki je v tem času že dokazano doživelo urban razvoj. V letih 1211 in 1239 so tam že omenjeni meščani (*burgenses, cives*), 1233 mestno obzidje, a do 1240 naselbina ni niti enkrat imenovana *civitas* ali *forum*.³⁹³ Tu gre pritrđiti Wilhelmu Neumannu, ki je pri ugotovitvah za Beljak pripomnil, da pogosto omenjanje neke pomembnejše naselbine v virih zgolj z imenom, a brez posebnega pridevka, nakazuje njen že uveljavljen »renome« oz. nek širši centralni pomen.³⁹⁴ Podobno situacijo ugotovimo za 12. stoletje tudi pri salzburških Brežah.³⁹⁵

Vsekakor je Ptuj v začetku 13. stoletja že doživel tak celovit urban razvoj in prosperiteto – posredno jo nakazuje tudi varaždinski privilegij iz leta 1209³⁹⁶ – da je bil avstrijski vojvoda Leopold VI. leta 1222 zainteresiran, da prenese svojo kovnico iz mesta Gradca v Ptuj in si s salzburškim nadškofom deli dohodke od mitnine, kovnice in sodstva. Originalna listina, ki

³⁹⁰ Prim. Janez HÖFLER, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Razprave Filozofske fakultete (Ljubljana 1986), str. 50 sl.

³⁹¹ V listini nadškofa Konrada I. iz let 1132–1137 je med posvetnimi pričami na prvem mestu naveden *Fridericus de Pettova*, kar že nakazuje izreden pomen te ministerialne družine in posredno tudi Ptuja v okviru nadškofijskih posesti (SUB II, št. 154). O rodbini gl. zlasti Hans PIRCHEGGER, *Die Herren von Pettau*, *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark* 42 (1951), str. 3–36. Žal zaradi slabo ohranjenih virov na primeru Ptuja kot tudi drugih zgodnjih mest v širši regiji ni moč podrobneje osvetliti eventualne dejavnosti ministerialov pri zgodnjem razvoju meščanske naselbine, ki jo lahko upravičeno predpostavljamo. Prim. PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 282 sl.; Heinz DOPSCHE, *Beobachtungen zum Verhältnis von Ministerialität und Stadt in der Steiermark*, v: *Stadt und Ministerialität*, hg. E. MASCHKE, J. SYDOW, Protokol der IX. Arbeitstagung des Arbeitskreises für südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung (Stuttgart 1973), str. 151–154.

³⁹² Leta 1207 je avstrijski vojvoda Leopold VI. podelil kartuziji v Žičah vas Barislovci pred Ptujem – *ante Betouium* (UBSt II, št. 87; *Gradivo* V, št. 122). Od leta 1211 dalje se v vojvodovem spremstvu omenja kaplan in kasneje notar Henrik s Ptuja (*Heinricus dictus Petouiensis; Hainricus de Bethaw*), ki je morda izviral iz meščanskega sloja v mestu (UBSt II, št. 118; MDC I, št. 437; *Gradivo* V, št. 183, 184, 193, 201). Listine salzburških nadškofov so ob njihovih obiskih Ptuja v letih 1188, 1235, 1236, 1246, 1248 datirane *apud Petouiam* ali *in Petovia* (SUB II, št. 453, 454; SUB III, št. 908, 914, 1094; *Gradivo* IV, št. 745, 746; *Gradivo* V, št. 640, 647, 888). Ptujski meščani in sodnik pa se v listinah kot prič ne omenjajo prvič že leta 1219, kot navaja Dušan KOS, *Vitez in grad* (Ljubljana 2005), str. 356, 358 (op. 861). Tam citirana listina je datirana napačno in dejansko sodi v leto 1290, kot je razvidno tudi iz omembe ptujskih minoritov ter nekaterih drugih prič (npr. Seifrid in Friderik s Podsrede). Gl. pravilno datacijo pri WEISS, *Das Städtewesen* (kot v op. 9), CD-rom, str. 81.

³⁹³ V Beljaku s cesarskim tržnim privilegijem iz 1060, je razen stare prafarne cerkve sv. Martina zunaj mesta leta 1136 že dokazana cerkev sv. Jakoba sredi kasneje izpričane urbane naselbine, v par virih iz druge polovice stoletja se omenjajo pobiranje mitnine v naselbini in obiski trgovcev, v listini iz 1184–92 pa je mesto omenjeno kot *burgus*, prebivalci pa 1211 kot *burgenses*. MDC III, št. 673, 1248, 1298; MDC IV/1, št. 1654, 1892, 2079, 2180, 2197. Gl. tudi dela, citirana v op. 274.

³⁹⁴ Wilhelm NEUMANN, *Villach – Stadtgeschichte oder Roman?*, v: *Kärntner Landesgeschichte und Archäologie*, *Festschrift für Alfred Ogris zum 60. Geburtstag*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 84 (Klagenfurt 2001), str. 81–89, tukaj 83.

³⁹⁵ Gl. MELIK, *Mesto* (kot v op. 4), str. 313.

³⁹⁶ Privilegij ogrskega kralja Andreja II. za varaždinske meščane iz leta 1209 jim je odobril lastno sodstvo in svobodno volitev sodnika ... *quem rihtardum solent appellare*. Če se je institucija mestnega sodnika, celo z nemškimi imeni, že pojavila v sosednjem ogrskem mestu, lahko takšno ureditev upravičeno predpostavljamo tudi v salzburškem Ptuju. Listina v nadaljevanju določa mitninsko tarifo za varaždinske meščane, ki so odhajali na nemško – *qui vadit in Teuthoniam* – s trgovsko robo in vozovi ter živino (voli, konji in svinjami). Pot iz Varaždina »na Nemško« je vodila prvenstveno po stari prometni (še rimski) smeri skozi Ptuj in nakazuje že zgodnji pomen mesta v posredniški trgovini na večje razdalje. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, ed. T. SMIČIKLAS (Zagreb 1905), št. 75.

govori o tem, je posebno zanimiva, saj jo je izdal papež Honorij III., ki je na prošnjo salzburškega nadškofa pooblastil tri prelate, da raziščejo, če bo zadeva v korist salzburške cerkve. Ptuj je v dokumentu skupaj z Gradcem imenovan *burgus* – ta termin pa je bil, zlasti v listinah cerkvene provenience, nesporno sinonim za *civitas* kot oznako meščanske naselbine.³⁹⁷ Vsekakor ima v tem času tudi kot *civitas* izpričani Gradec že dokazan urban razvoj,³⁹⁸ enako kot v letih 1184–92 *burgus* imenovani Beljak.³⁹⁹ V omenjeni listini so navedeni tudi vsi dohodki ptujске naselbine od mitnine, kovnice in sodstva – *omnes proventus Petouie in theloneis vel moneta seu iurisdictionibus*.⁴⁰⁰ Tu pa gre dejansko za pritikline urbane naselbine – *theloneum in bannum* (= *iurisdictionis*) – ki jih je salzburška nadškofija pridobila že s ponarejeno Arnulfovo darovnico in so ji bile potrjene tudi 1178 od cesarja Friderika I. in 1199 od kralja Filipa Švabskega,⁴⁰¹ sedaj še z dodano kovnico. Iz listine pa izvemo še nekaj – avstrijski vojvoda je označen kot *advocatus burgi Petouie*. Očitno je šlo za opravljanje odvetništva (višjega sodstva) v urbani naselbini cerkvenega gospoda, kot je bilo natančno precizirano že v številnih otonskih listinah.⁴⁰² K urbani podobi Ptuja prispeva tudi dejstvo, da je nadškof Eberhard II. že leta 1230 v mestu naselil dominikance, izrazito urbano orientiran meniški red.⁴⁰³ Nastanek dominikanskega samostana na skrajnem zahodnem robu sklenjene naselbine bi govoril za tedaj že izoblikovano mestno zasnovo, ki je bila kmalu zatem zaključena še z izgradnjo obzidja.

Za nastanek mesta na Ptujju v 12. stoletju govori sočasen razvoj v smeri urbanih naselbin pri številnih centralnih krajih drugih gospodov v širšem območju: na Koroškem poleg že omenjenih Brež tudi Velikovec (*forum in cives predicti fori* omenjeni leta 1147, *ius eiusdem ville et forum et omnia fori iura* 1170),⁴⁰⁴ Št. Vid (*forum* 1176, 1199, *iudex* 1205, *civitas* 1224)⁴⁰⁵ Celovec (*forum* 1193–1199, *iudex* 1213),⁴⁰⁶ Dravograd (*forum* 1180–1192),⁴⁰⁷ štajerski Gradec (*forum* 1172, *civitas* 1189),⁴⁰⁸ Maribor (*oppidum* ok. 1190, *forum* 1209, *civis* 1202–1220, *cives* 1229).⁴⁰⁹ Vsekakor je nastajanje meščanskih naselbin v 12.–13. stoletju dosti bolj kompleksen in kontinuiran proces, kot je običajno mnenje. Predvsem najpogosteje ne gre za enkratno dejanje, nastanek iz nič, temveč imajo domala vse pomembnejše urbane naselbine predzgodovino, staro tradicijo poselitve in neagrarnih funkcij, pogosto s koreninami že v zgodnjem srednjem veku. Sodobne družbeno-gospodarske potrebe pa so v nekem danem trenutku dejansko pripeljale do bistvene transformacije starih centralnih krajev v naselbine s popolnoma novo plansko urbano tlorisno zasnovo, z načrtno parcelacijo in gosto pozidavo – in novo oznako (*forum, civitas*). To je ob potrebni podjetnosti in iniciativni fevdalnih gospodov potekalo najpogosteje s preselitvijo na novo lokacijo v bližini starega kraja ali

³⁹⁷ MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 309; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 21.

³⁹⁸ Gradec je bil že s strani vojvode Otokarja IV. leta 1189 in nato vojvode Friderika II. Babenberškega 1233 imenovan *civitas*, z jasno izpričanim urbanim razvojem vsaj od srede 12. stoletja. UBSt I, št. 698; UBSt II, št. 303; Gerald GÄNSER, Graz, v: *Österreichischer Städteatlas, 5. Lieferung, 1. Teil* (Wien 1996), str. 2–3.

³⁹⁹ Gl. op. 393.

⁴⁰⁰ SUB III, št. 773; UBSt II, št. 196; *Gradivo* V, št. 353.

⁴⁰¹ Kot v op. 304.

⁴⁰² Gl. str. 306–307.

⁴⁰³ UBSt II, št. 271, 286, 328; SUB III, št. 865, 908; *Gradivo* V, št. 529, 546, 640.

⁴⁰⁴ MDC III, št. 839, 1140.

⁴⁰⁵ MDC III, št. 1206, 1481; MDC IV/1, št. 1575, 1881.

⁴⁰⁶ MDC III, št. 1412; MDC IV/1, št. 1675.

⁴⁰⁷ MDC III, št. 1257.

⁴⁰⁸ UBSt I, št. 546, 619, 642.

⁴⁰⁹ UBSt I, št. 707; UBSt II, št. 98, 137, 265; *Gradivo za zgodovino Maribora* I, ed. J. MLINARIČ (Maribor 1975), št. 27, 43, 47, 63.

redkeje celo na istem arealu.⁴¹⁰ Da pa je do tega procesa lahko prišlo, seveda suponira že obstoj nekega prvotnega naselja neagrarnega značaja in predvsem – prebivalstva z izoblikovanim neagrarnim profilom oziroma z različnimi poklicnimi veččinami, ki se ni moglo materializirati iz nič.⁴¹¹ Dejstvo, da je do urbane »transformacije« na Ptuju očitno prišlo v teku 12. stoletja, je praktično nezdružljivo s tezo o popolni salzburški pasivnosti vse do obdobja nadškofa Konrada, oziroma, da bi Ptuj pripadel cesarstvu šele v prvi polovici 12. stoletja. V katerem delu kasnejšega ptujskega mestnega areala in predvsem *kdej* je prišlo do prve planske parcelacije in uvedbe urbane tlorisne zasnove,⁴¹² pa bi ob natančnih raziskavah lahko pokazala le arheologija, če bo seveda kdaj prišlo do takega projekta.⁴¹³

⁴¹⁰ Prim. STOOB, Über den Aufbruch (kot v op. 167), str. 14 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 136 sl.; obširno s številnimi primeri Herbert FISCHER, *die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Städtebildung*, Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten, Band 1 (Wien 1952).

⁴¹¹ Na primeru Škofje Loke gl. Miha KOSI, Začetki Škofje Loke in freisinški škofje kot ustanovitelji mest (primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku), v: *Blaznikov zbornik*, ur. M. BIZJAK (Ljubljana 2005), str. 83–110.

⁴¹² O primerih arheoloških raziskav tega procesa prim. STOOB, Über den Aufbruch (kot v op. 167), str. 16 sl. Kako je to potekalo na Češkem gl. VELÍMSKÝ, Die präurbanen Zentren (kot v op. 40), str. 247 sl.; Ivan HLAVÁČEK, Zur Frage der Siedlungstypen im böhmischen Staat der Přemyslidenherzöge vom 9. bis zum 12. Jahrhundert, v: *Die Frühgeschichte* (kot v op. 11), str. 261–271; Josef ŽEMLÍČKA, Böhmen – von den slawischen Burgzentren zum spätmittelalterlichen Städtenetz (mit Berücksichtigung Mährens), v: *Städtelandschaft – Städtenetz – zentralörtliches Gefüge. Ansätze und Befunde zur Geschichte der Städte im hohen und späten Mittelalter*, hrsg. M. ESCHER, A. HAVERKAMP, F. G. HIRSCHMANN, Trierer historische Forschungen 43 (Mainz 2000), str. 233–253.

⁴¹³ O možnostih arheologije pri razjašnjevanju vprašanj srednjeveške urbanizacije gl. Heiko STEUER, Der Beitrag der Archäologie zur Stadtgeschichtsforschung, v: *Stadtgeschichtsforschung* (kot v op. 13), str. 173–196; Walter JANNSEN, Die mittelalterliche Stadt als Problem der Archäologie, v: *Stadtkernforschung*, hg. H. JÄGER, Städteforschung A/27 (Köln–Wien 1987), str. 3–10; ter odlični zbornik *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa*, Památky archeologické – Supplementum 6, ed. H. BRACHMANN, J. KLÁPŠTĚ (Prague 1996). Kot primer podobnih raziskav na Slovenskem gl. Marko STOKIN, Vloga srednjeveške arheologije pri raziskavah urbane stavbne dediščine, *Annales* 6 (1995), Series historia et sociologia 2, str. 49–54.